

50285

50 285

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

1968

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XII.

SZEGED
1968

50285

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XII.

SZEGED

1968

Szerkeszti:

FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban, — 7,31 (A5) ív terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabványok szerint
68-5930 — Szegedi Nyomda

FINNUGOR ŐSTÖRTÉNET — FINNUGOR RÉGÉSZET

HAJDÚ PÉTER

A finnugor őstörténeti kutatás bonyolultságát mutatja, hogy az utóbbi évek vitáiban érdekelt felek nem jutottak közös álláspontra. A nézetek integrálására nem óhajtok vállalkozni. Szeretnék azonban évkönyvünkben tézis-szerűen felsorolni néhány olyan kérdést, melyeknek az őstörténeti vitában különleges jelentőségük van, s ezekkel kapcsolatos álláspontomat sem hallgatom el.

(1) A fgr. őstörténeti kutatás eddigi gyakorlata szerint az uráli népek őshazájául azt a területet tekintik, ahol az uráli népek nyelvi és társadalmi egysége megszakadt. Urali őshazának általában az egység felbomlását megelőző 1—2 ezer év lakóhelyeit nevezzük. Újabban azonban LÁSZLÓ GYULA hangot adott azon véleménynek, hogy az őshazát nem a felbomlás, hanem a kialakulás korában kell megragadnunk (ArchÉrt 1965:68 kk). Az ötlet szép, csak megvalósíthatatlan. LÁSZLÓ azonban úgy véli, hogy a kutatási célnak ilyen gyökeres megváltoztatása egyszerűsíti a dolgokat: az őstörténet meghosszabbítása a múlt irányába az őskor végéhez vezet el bennünket, már pedig a felső paleolitban és a mezolitban — mondja LÁSZLÓ GY. — a Középső-Volga nagy kanyarja és a Jeniszej közti összekötő vonaltól északra nem lakott ember. (Ugyanő korábban ezt a területet nem lakatlannak, hanem egyenesen lakhatatlannak minősítette, ezt a megfogalmazást azonban a vita során a ZÓLYOMI által és általam említett ellenérvek súlya alatt most megenghítette.) Ez a terület tehát — szerinte — eleve nem jöhet számításba őshazaként. — Természetesen rendkívül örülnék annak, ha az uráli társadalom történetét a kialakulás kezdetéig nyomon tudnánk követni. Sajnos, nem tudjuk. Ilyen törekvéseinknek a felső paleolit és mezolit határára helyezése önkényes dolog lenne, hiszen az uráli társadalom és alapnyelv kialakulása az eurázsiai paleolitikum mélyére is elvezethet. Itt is, ott is sok-sok megoldatlan régészeti, etnikai és egyéb probléma tárul eléink, s ezért az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról. Hangsúlyozom tehát, hogy a megfogalmazásom szerinti i. e. VI—IV. ezred nyugat-szibériai őshaza elődeink együttélésének utolsó színhelye volt. Az ezt megelőző őshazák rekonstruálására nem vállalkoztam, legfeljebb céloztam arra, hogy paleolingvisztikai megfontolások alapján milyen irányból érkezhettek ide elődeink. Meggyőződésem ui., hogy jelenleg a paleolingvisztika az egyetlen olyan tudományág, amelynek a segítségével az uráli őstörténet a paleolitikum irányában tovább nyomozható. A régészet ui. e tekintetben egyelőre nem ad megbízható eredményeket. LÁSZLÓ szerint pl. az Urál északi vidéke (Nyugat-Szibériát beleértve) a mezolit és paleolit korban lakatlan volt. Tétele azon alapszik, hogy nem maradtak fenn emberi életnek nyomai e vidékről. A negatív következtetés mégis elsietett: az utóbbi évek régészeti irodalmában egyre-másra bukkannak fel e korábban lakatlannak látszó vidéken az őskori ember nyomai (BADER, BUROV és KANYIVEC eredményeire utalhatok). Ez ugyan

az uráliak szempontjából mellékes kérdés, mert az Észak-Urál mezolit és paleolit emberében valószínűleg nem uráli elődeinket kell még látnunk.

Az uráli — finnugor alapnyelv szókészletének jelentéstani elemzése a neolit kor viszonyait mutatja (szán, íj, nyíl, fűró, hótalp; tű, ár; fon, evez, enyv, réz stb), s ezért is ajánlatos, ha az alapnyelv viszonyait érintő őstörténeti következtetéseinket lehetőleg a neolit korra vonatkoztatjuk.

(2) A neolitikori őshaza rekonstruálására továbbra is az uráli nyelvek faneveit tartom legalkalmasabbaknak. Az uráli korban ismert fajtákat elég hitelesen listába tudjuk szedni, erdőtörténeti ismeretek birtokában pedig ennek a néhány, LÁSZLÓ szerint „riasztóan kevés és jelentéktelen” szónak sorsdöntő szerepe van. Több helyen is felhívtam a figyelmet arra, hogy az alapnyelvben a tajga-erdő fái egytől egyig ismeretesek voltak, a közép-európai lombos erdő fái közül azonban mindössze a *szil*-nek van PFU kori elnevezése. Ehhez ma is tartom magam. Igaz, HARMATTA JÁNOS a közelmúltban így vélekedett: „Az uráli fanevek kérdése az eddiginél sokkal alaposabb vizsgálatra szorul. Lehet, hogy egyik-másik uráli fanév nem is eredeti uráli szókészleti elem, hanem jövevényszó. Így pl. a nyelvészeti paleontológia szempontjából olyan fontosnak tartott *Picea* és *Pinus cembra* **kuse*- és **sukse*- neve esetleg a feltehető indoeurópai **kuse*- és **su-kse*- fanevek átvételével magyarázható.” (ArchÉrt 1967:215). Amennyire meg tudom ítélni HARMATTA szűkszavú nyilatkozatát, e két uráli fanévet indoeurópai jövevényszónak tartja. Indokait nem közli, de talán nem is lényeges ez mostan. Hiszen az alapnyelv és az őshaza szempontjából érdektelen, hogy az említett szavak milyen forrásból származnak. A két fanévet akkor lehetne kikapcsolni vizsgálódásainkból, ha bebizonyosodna róluk, hogy valamennyi rokon nyelvünkben az őshaza felbomlása után átvett jövevényszó. HARMATTA azonban nem erre céloz. Továbbra is arra mutat hát minden jel, hogy az uráli őshaza a tajga északnyugati határvidékére tehető, ahol a nyugat felől terjeszkedő QUT erdőségek előőrse, a *szil* elérte már a tajgát.

(3) Az őshaza lokalizálásában használható fák elterjedésének módosulásait a holocén különböző korszakaiban aprólékosan nyomon követtem ALH-beli tanulmányomban (14. kötet, 1964). Így állapítottam meg, hogy az őshazának Nyugat-Szibériában kellett lennie, s hogy nyugati határa az Urál mentén húzódott, de az i. e. III. ezredre már a Káma és a Pecsora vidékére is áterjedt. Az őshazának ilyen körülhatárolása a rendelkezésre álló pollenanalízisek eredményeinek figyelembe vételével valósult meg. Tagadhatatlan, hogy László Gyula másképp értelmezte a pollenvizsgálati eredményeket mint én, s mivel egyikünk sem palynológus, mindkettőnkről feltehető, hogy tévedtünk. Az általam használt pollenvizsgálati adatok azonban könnyen ellenőrizhetők filológiaiilag a fő forrásomul szolgáló NEUSTADT-féle erdőtörténeti kézikönyvben. Erdőtörténeti megállapításaim miatt az én lelkiismeretem tehát nem háborog, mert nincsen rá oka: a paleobotanikai adatok értékelésében a palynológus ZÓLYOMI BÁLINTtal messzemenően azonos álláspontra jutottam, tőle függetlenül és vele egyidőben, ahogyan ezt mások is konstatálták (BOGYAY: UAJb 1965:182).

(4) Elismerem, hogy a biogeográfiai módszerrel meghatározott őshazát nem tudtam semmiféle régészeti emlékhez csatlakoztatni. Erre nem is törekedtem, és ezt a jövőben sem kívánom erőszakolni. Nem mellékes azonban, hogy álláspontom a régészet eredményeivel összehangolható-e. Ha ilyen szempontból mérlegelem őshaza-rekonstrukcióm, akkor sajnálattal kell kijelentenem, hogy az LÁSZLÓ GYULÁnak az őstörténeti kutatást megbolygató elméletével nem hozható közös nevezőre. Ez

azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy az archeológia terén zsákcába jutottam. Utaltam annak idején arra, hogy fejtegetéseim az i. e. III. ezredtől kezdve nagyobb nehézség nélkül kapcsolhatók TRETJAKOVNAK a finnugorság szétraajzásáról írt munkáihoz, sőt bizonyos fokig közelíthetők CSERNYECOVNAK a nyugat-szibériai és kámai neolitot érintő elképzeléseihez is. Ez idő szerint azonban hozzám legközelebb állónak A. CH. CHALIKOV fejtegetéseit tartom (a Proischozsdenie marijszkogo naroda című kötetben, Joskar-Ola 1967:9—36 l.) Túlzás lenne ugyan azt állítani, hogy CHALIKOV régészetiileg fogalmazza meg azt, amit én a magam módján fejtegettem. Tény azonban, hogy CHALIKOV az uráli-finnugor őshazának Nyugat-Szibériába és az Urál-Káma vidékére helyezésével a nyelvészek, régészek, antropológusok és etnográfusok számára — úgy vélem — egyaránt elfogadható vitaalapot teremtett. A nyelvész elfogadhatja e hipotézis lényegét, mert a CHALIKOV megrajzolta őshaza megfelel az általam meghatározott körülményeknek: a tajga-övezet nyugati és a QUT övezet keleti érintkezési pontján fekszik. A kérdés mármost az, hogyan vélekednek a régészek kollégájuk módszeréről és eredményeiről. Akceptálható-e általuk, hogy az i. e. I. ezredi ananyinói kultúra a permi és a volgai fgr. népeknek, a tőle nyugatra eső djakovói művelődés pedig a majdani balti finnság elődeinek, az Urálon túli uszty-poluji (ill. az aeneolit gorbunovói) kultúra ezzel szemben az ugorságnak tulajdonítható? Igaz-e továbbá az a feltevése, hogy az ananyinói és a djakovói kultúra az i. e. III. és II. ezred határán a voloszovói művelődésből fejlődött ki? T. i. ez esetben jogosan gyaníthatjuk a voloszovói-turbinói kultúra népében a finn-permieket. És végül el kell dönteniük a régészeknek, hogy helyes úton jár-e CHALIKOV akkor, amikor a Volga-Káma vidékének és Nyugat-Szibériának az i. e. IV—III. ezredi neolit emlékanyaga alapján e területet a Volgától az Obig az uráli (ill. finnugor) lakosság egységes etnokulturális zónájának tekinti. A finnugor archeológiának ezekre a kérdéseire a régészet művelőitől várjuk a választ, amint hogy igen fontosnak tartjuk állásfoglalásukat azzal az újabban terjedő felfogással kapcsolatban is, mely szerint az Urál vidékének is megvan a saját, helyi előzményekre visszamenő, és a neolit korról kontinuitást mutató mezolitikuma. Ez a mezolit műveltség — CHALIKOV szerint — részben Kelet-Európa ligetes sztyeppe övezetében alakult volna ki, másrészt azonban megőrizte igen régi szibériai kapcsolatait is.

Mindeme kérdésekkel kapcsolatban a régész illetékes a válaszra. Legyen szabad azonban a nyelvészeti őstörténet művelőjeként hangot adni annak a meggyőződésnek, hogy a kutatás ilyen irányban sokkal sikeresebbnek ígérkezik, mint a kundai vagy a szvidéri kultúra irányában. CHALIKOV igaza egyben feladását jelenti annak a negatív álláspontnak is, amely szerint nincsen egyetlen olyan régészeti kultúra sem, melyet a fgr. alapnyelvet beszélő társadalomnak lehetne tulajdonítani (JAANITS).

(5) Valószínűleg lezárt kérdésként kezelhetjük a finnországi és Leningrád környéki, i. e. 3000 táján felbukkanó Szperringsz kerámia ügyét, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy ezt nem szükséges a finnugor etnogenezissel összekapcsolni. Ezt a kerámiát ÄYRÄPÄÄ délről származtatta, vele szemben JAANITS utalt az Urálban és Nyugat-Szibériában található párhuzamos jelenségekre és a Szperringsz finnországi feltűnését keletről jövő népek beköltözésével magyarázta. Hasonlóan vélekedett BADER is még 1958-ban. Az ilyen korai kapcsolatok felvetése az Urál és a Finn-öböl távoleső vidékei között sehogyan sem illik bele a mi őstörténeti elképzeléseinkbe, és ezért bizonyos fokú megnyugvással olvassuk RICHARD INDREKO szavait: „Zusammenfassend muss man festhalten, dass es zwischen der Keramik

in Finnland—Estland und im Aral- und Uralgebiet nicht viel gemeinsames gibt, das die eine Keramik aus der anderen herleiten liesse.” (Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien. Stockholm 1964:194). Úgy látszik tehát, hogy a Szperring típusú kerámia nem okoz zavart a fgr. őstörténetben. Más megvilágításban ez a tétel úgy is megfogalmazható, hogy az ÉK-európai neolit fésűs kerámiának nincsen köze a finnugorsághoz.

(6) A Baltikum és az Urál közötti kapcsolatok azonban más viszonylatban tisztázatlanok. Az észtországi mezolitikori Kunda kultúra egyezései a Középső-Urál sigiri kultúrájával annyira közismertek, hogy a régészetben olykor közös néven kunda-sigiri művelődésnek említik a kettőt. INDREKO szerint a kundai kultúra nyugat felől terjedt ki a transuráli területekig, s ez a kisugárzás hozta létre a hozzá hasonló keleti művelődéseket (Die mittlere Steinzeit in Estland. Stockholm 1948). Vele szemben a szovjet régészek Kelet → Nyugat irányú migrációt tesznek fel (pl. BRJUSZOV, Ocserki po isztorii plemen evropejszkoj csasztyi SZSZSZR v neoliticeszkuju epochu. Moszkva 1952). Az utóbbi nézet hitelét rontja, hogy a kundai leletek jóval régebbiek a sajnos nem teljesen hiteles sigirieknél (Kunda: i. e. VII. e.; Sigir: ? i. e. II. e. ill. Gorbunovo: i. e. IV—III. e. határa). LÁSZLÓ jól látja e nehézséget, és ezért a számára kapóra jövő Indreko-féle Nyugat → Kelet irányú vándorlást vallja, módosított formában. Álláspontjának ellentmondásait HARMATTA tárta fel és helyesen mutatott rá arra, hogy Sigir és Gorbunovo művelődéseit nem feltétlenül szükséges a Kunda kultúrával genetikai kapcsolatba hozni. A kettő mutat ugyan rokon vonásokat, de egymástól függetlenül kialakult, különböző etnikumra ráépülő művelődésekről lehet szó (ArchÉrt 1967:215—6). HARMATTA álláspontja a fennálló nehézségeket kiküszöböli.

(7) Ettől függetlenül is önkényes az a nézet, amely a kundai kultúrát a finnugorságnak tulajdonítja (pl. INDREKO, ÄYRÄPÄÄ). Nem egyeztethető össze fel fogásunk továbbá azzal a — főleg észt és finn kutatók körében elterjedt — véleménynel sem, amely a neolitikori Baltikum fésűs kerámiáját balti finn nyelvű népekhez társítja (JAANITS, MOORA, ARISTE, VILKUNA). Az uráli őstörténet kérdései megoldhatatlanok neolitikori finnugor lakosság feltevésével a Baltikumban. Ezért is célszerűbb lemondani erről az előre nem vivő gondolatról.

(8) Vonatkozik ez természetesen a szvidéri kultúrára is. HARMATTA szerint a szvidéri és a Kunda kultúra között genetikai kapcsolat lehetséges, s e tételhez gondolja kapcsolni a protolapp problémát. Mások (INDREKO) szerint a szvidéri a Kundától teljesen elkülönül. Akárhogyan is áll e kérdés, a protolapp probléma szövevénye itten torkollik a kutatásba. A protolappokat ui. nemcsak a szvidériekkel, hanem a Kunda kultúra népével is azonosították (LÁSZLÓ, ŠTURMS). Kétségtől jó volna, ha a protolapp etnikumot akár a szvidéri, akár a kundai művelődéshez tudnánk fixálni, nem érthetünk egyet azonban THOMA ANDORRAL, aki a protolapp kérdést az uráli őstörténet kulcs-kérdésének tekinti (ArchÉrt 1965:40). A lappok nyelvcserejére vonatkozó nézet ma általánosan mondható. Ha pedig a lappok eredetileg nem-finnugor nyelvet beszéltek, akkor az uráli őshaza lokalizálásához aligha segíthet hozzá az ismeretlen etnikumú protolappok előtörténetének tisztázása. A protolappok aránylag későn, feltehetőleg az i. e. II—I. ezredben csapódtak a finnugorság finn-volgai, ill. közfinn ágához. Voltaképpen tehát csak annyi közülük van a lappoknak az uráli népek régi lakóhelyeihez, mint pl. a bolgár etnogenezisnek az indoeurópai őshaza meghatározásához.

(9) THOMA nagy jelentőséget tulajdonít a mezolitikori janislawicei „öslapp”

csontvázleletnek. Alkalmasnak tartja arra, hogy LÁSZLÓ lengyelországi őshazaelméletét alátámassza vele. Az előző pontban közvetve már utaltunk e lelet használhatatlanságára az uráli őstörténetben. Most még csak azt tesszük hozzá az elmondottakhoz, hogy a lapponoid típus a mai lengyelek antropológiai alkatának egyik fontos faktora (vö. K. JAŹDŹEWSKI, Poland. New York 1965:52), az uráli népek között azonban ez a típus csak az idegen genézisű lappokra jellemző, egyebütt nem fordul elő.

(10) Az uráliaknak Lengyelországból származtatását valószínűsítene az a lengyel helynevek, melyeket finnugor eredetűeknek magyaráztak. LÁSZLÓ GYULA szívesen hivatkozik erre az érvre is, anélkül, hogy e helyneveket vagy a magyarázatok forrását konkrétan megjelölne (LÁSZLÓ, NyK 1964:180). Alighanem T. LEHR—SPLAWIŃSKI munkáira célozhat, mert tudtommal ő az, aki néhány lengyel víznevet balti finn (azaz nem finnugor!) szubsztrátum nyomaként értékel. Ilyenek pl. a *Sosa*, *Siwer*, *Niemen*, *Paskrza*, *Raja* folyónevek, a *Winy*, *Lepno*, *Lampasz* tónevek (LEHR—SPLAWIŃSKI, O pochodzeniu i praoczyźnie Slowian. Poznań 1946:81). Ez az alig egy tucatnyi szómagyarázat rendkívül kevés ahhoz képest, hogy milyen nagy területre vonatkoznak az említett víznevek (lényegében Mecklenburgtól a Peipus-tóig terjed ez a szubsztrátum-gyanús övezet). Emellett e szómagyarázatok értékét csökkenti az a körülmény, hogy ezek jórésze egy másik jeles lengyel nyelvésznek, J. ROZWADOWSKINAK a nevéhez fűződik, és az ő 1913-ból származó etimológiai ötleteit MAX VASMER 1934-ben megcáfolta (Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas II. Berlin 1934:3—8; vö. még V. M. TOPOROV—O. N. TRUBACEV, Lingviszticeszkij analiz gidronimov verchnego Podneprovja. Moszkva 1962:14—15).

(11) A finnugorság különválása utáni finnugor és indogermán nyelvek közti kapcsolatok régészeti háttere egyre jobban kirajzolódik előttünk. A Középső-Volga melletti balanovói és fatjanovói kultúra közvetíthette a voloszo-vóiak számára a földműveléssel és állattartással kapcsolatos szókészlet nagy részét. A balanovói és a fatjanovói társadalom tagjai protobaltiszláv, ill. protoiráni jellegű nyelven beszélhettek, de az abasevói művelődés is talán valamilyen indoiráni hatást sugárzott. A finnugorság legrégebbi indogermán jövevényszavainak forrása pedig esetleg az a dnyeperi—donyeci kultúra lehetett, amely a neolitikori Volga és Urál közötti művelődéssel közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban állhatott. Az uráli és indogermán nyelvcsalád között, elemi szóegyezések és morfológiai elemek egyezése alapján, a preuráli korszakból eredő rokonságszerű kapcsolatról is szoktak beszélni. Sőt, ehhez hasonló módon kimutathatók ilyesfajta kapcsolatok az uráli és az altaji nyelvcsalád, meg nyelvcsaládunk és a paleoszibériai nyelvek között is. Mindezek az összefüggések csak akkép lehetségesek, ha feltesszük, hogy e nyelvcsaládok elődei kialakulásuk sok tízezer éves története során rokonságszerű kapcsolatban álltak egymással. Szókészletük és grammatikai elemeik egyező vonásai tehát az eurázsiai paleolitikum ismeretlen korszakaiból származhatnak. Ilyen irdatlanul ősrégi kapcsolatok színteréül Európa aligha hozható szóba.

*

Visszapillantva az elmondottakra az a benyomás alakulhat ki az emberben, mintha az uráli őstörténet nagyrésztben régészeti adatok értelmezésére épülne. Ámde korántsem ez a helyzet. A fentiekben kétségtelenül sok régészeti vonatkozás vetődött fel. Ez pedig tudományágunk újabb fejlődési szakaszát tükrözi; amelyre az jellemző, hogy az őstörténeti kutatás legvitathatóbb pontjai éppen a régészet területéről adódnak. És ez jelentékeny előrehaladás a múlthoz képest, amikor az archeológiának

alig volt beleszólása az uráli őstörténetbe. A nyelvtudomány eszközeivel elért őstörténeti eredmények elég szilárdaknak látszanak, a régészet őstörténeti vonatkozásaiban sokkal több a bizonytalanság. A feladat így hát mostan a nyelvészeti őstörténet révén megszerzett ismeretek összehangolása lenne a rendelkezésre álló régészeti emlékanyaggal. Az archeológia ma már megért e nagy feladat sikeres elvégzésére, és ezért is számítunk az uráli őstörténet problémáinak tisztázásában a régészek segítségére. Sok múlik az ő egyetértésükön és együttműködési készségükön az érintett tudományterületek szakembereivel. Egyébként az itt tárgyalt problémák jellege is világosan mutatja: a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érintett társtudomány se képes.

SOME REMARKS ON PREHISTORY AND ARCHAEOLOGY OF THE PROTO-FINNO-UGRIANS

(Summary)

by

P. HAJDÚ

This paper presents selected details of a lecture at the Symposium to the Memory of Martinus Fogelius organized by the Societas Uralo-Altaica in Hamburg, June 4—8, 1968 (see the mimeographic brochure „Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica” Heft 2, Hamburg 1968. 75—99 pp). The entire text will be published in German (under the title „Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Urheimatforschung”) in the journal *Ural-Altaische Jahrbücher*, vol. 40.

ADATOK A MÁTYÁS-MONDAKÖRHÖZ

FERENCZI IMRE

TÓTH B. a múlt század végén a Magyar anekdotakincs c. gyűjteménye I. kötetében nyolcvan Mátyás-anekdotát, illetve -adomát adott közre.¹ Legtöbbet GALEOTTO-tól vett át.² A forrásmegjelölésben találkozunk SZÉKELY ISTVÁN (1558) és HELTAI GÁSPÁR (1575) krónikájával, továbbá egész sor olyan historikus, író és költő nevével, akik a XVII—XIX. század folyamán újabb történetek és közmondások feljegyzésével, valamint a hagyományból származó mesék és anekdoták verses vagy prózai földolgozásával gyarapították a Mátyás-mondaciklust.³ A nép ajkáról származó, folklorisztikai értelemben elfogadható szöveget csupán a NYELVÖRBől átvett két adat képviseli.⁴

TÓTH B. gyűjteményének megjelenése óta hét évtized telt el, és szépítés nélkül megállapíthatjuk, hogy a Mátyás-mondák gyűjtése terén korántsem tettünk eleget. Ma is példamutató KÁLMÁNY L. szorgalma,⁵ s noha több kitűnő tanulmány foglalkozik e témakörrel, mégsem lehetünk elégedettek a Magyarság Néprajza III. kötetében olvasható folklorisztikai jellemzéssel.⁶ A Mátyás-hagyomány ügyét napiranden tartó kutatóink ismételten szorgalmazzák a gyűjtést. Igazolásul és okulásul szívesen hivatkoznak a szomszéd népek körében összegyűjtött epikumra.⁷ Kétségtelen, van mit megszívlelnünk. KUZELYA Z. szláv,⁸ LINTUR P. kárpátukrán,⁹ KOMOROVSKY J. szlovák,¹⁰ GRAFENAUER I. szlovén¹¹ vonatkozású monográfiája, valamint BELLOSICS B., ERNYEY J., PRÉM J., SZEGEDY R., SZEKULICS G., SZÉMÁN J. és VRÁBELY M. hazai publikációi¹² meggyőzően bizonyítják, hogy Mátyás szomszédaink népköltészetének is kiemelkedő hőse. Ha még várat is magára, bizonyos, hogy a magyar nyelvterület közel öt évszázados emlék- és mondahagyománya vaskos kötetet tölt majd meg, s méltó helyet foglal el a Kelet-Európa egyik legszebb és legtanulságosabb népköltészeti témakörét ismertető monográfiák sorában. Milyen sok a tennivaló! Sokréttű feladatot jelent az írói és költői feldolgozások hagyományformáló szerepének értékelése,¹³ a népszerűsítő hírlapi tárcák és tájismertető cikkek jelentőségének tisztázása, s nem utolsósorban a tankönyvek inspiráló hatásának mérlegelése. SZENDREY Zs. rendszerező munkája¹⁴ is folytatásra vár. Az újabb tájmonográfiák adatainak kiaknázása, és a máig feljegyzésre váró lokális jellegű emléksanyag egybegyűjtése sem mellőzhető. A népköltészeti szövegek lehetőség szerinti teljes számbavétele és összegyűjtése alapfeltétele annak, hogy megértsük a lokális- és vándortémák egymáshoz való viszonyát, illetve eltérő viselkedésük mibenlétét. Így lesz módunk feleletet adni a történeti alakulásban és a nyelvi-etnikai egységben mutatkozó sajátosság lényegére,¹⁵ s hogy milyen analóg tendenciák jelentkeztek a kelet-európai térségben a Mátyás-epikum alakulásában.¹⁶ Az összehasonlító jellegű vizsgálatok terén elért eredmények¹⁷ és a mondakörünk eredetének tisztázására irányuló sikeres, de nem teljes megoldást adó kísérletek¹⁸ a műfaj történeti és a

motívumtörténeti kutatás folytatására,¹⁹ s vele párhuzamosan a népi szövegek további lendületes gyűjtésére inspirálnak.²⁰

E meggondolásokkal adom közre a monda- és mesegyűjtő útjaim során feljegyzett és hangszalagon rögzített Mátyás-történeteket.²¹ Ezúttal az északkeleti országrészből, a dunántúli Ukkról és a Kelet-Szlovákiából származó adatokat közlöm. A rokonváltozatokat állítom egymás mellé 1, 1/a, 1/b, ..., 2, 2/a, 2/b, ..., stb. megjelöléssel. Téma-sorrend: A megkoronázás, Mátyás kémeket küld az országba, álruhát ölt, hogy közelről lássa az ellenség erejét. Járja az országot, hogy megismerje népét, igazságot tanul és oszt, az arra érdemeseket megjutalmazza. Az összetartozó variánsok utolsó tagjához fűzött jegyzetben utalok a mondatípus irodalmára.

1.

Mátyás király szegény ember fia vót. Egy gazdaembernél szógált.

Úgy vót valamikor régen, hogy mikor királyt választottak, a koronát repítették. Felrepült, mer olyan varázslata vót. És akinek rászállt a fejére, azt tették meg királynak.

Hát hiába repítették. Sok urak, grófok, bárók vótak ott, de nem szállt a fejére egynek se.

Hát Mátyás szógált, szántogatott a gazdájával. Azt mongya a gazdája neki:

— Királyt választanak, mink meg itt vagyunk!

Hanem a királyi korona nem szállt le senkire. Azt mongya Mátyás:

— Nem is lesz abbul semmi, ha én ott nem leszek, mer a király csak én lehetek.

A gazdája erősen ránézett.

— Mit beszélsz te haszontalan?

— Majd meglátja, hogy király leszek!

— Na, akkor elhiszem, ha a száraz *isztikém* leszúrom a földbe, és mire visszagyűjjünk a fordulóbul, hát kisarjadzik.

Mikor visszajöttek, mit lát a gazda, hogy kisarjadzott az *isztike*. Mán levél is van rajta! Akkor a gazda letérgyelt a szógája előtt.

— Elhiszem, hogy te leszel a felséges király. Ilyen nagy csudát még nem látott senki!

Akkor elindultak Budára, ahun a koronát repítgették. Mikor Mátyás király odaért, fellökték a koronát és egyenest Mátyás fejére szállt.

Na, az urak felzúdultak, hogy nem hagyhatjuk azt. Hát szegínybül legyen király?! Így tanakodtak. Akkor Mátyás királyt bezárták egy disznóólba. Felrepítették a koronát, de csak a disznólakásra szállt, Mátyás fejére. Háromszor is felrepítették, mer nem akartak beletörődni a döntésbe. Mégis odarepült, le a disznólakásra.

Nem tudtak az urak mit tenni, Mátyás lett a király.

*Plešány (Bodrogszentés), Szlovákia.*²²

1/a.

Mátyás sose lett vóna király, ha az urakon áll. Mert az úgy történt, hogy negyvenezer ember választotta meg a Duna jegén. Hallották az országpalotából:

— Éljen Mátyás király!

— Mi ez a zaj? — kérdi az egyik főúr.
 — Uram, óriási tömeg kiáltotta, éljen Mátyás király.
 Lett oszt nagy tanácskozás. Csak megválasztották osztán.

*Ukk (Veszprém m.)*²³

2.

Egyszer Mátyás király kémeket küldött a nép közé. Nagy volt az adó, és azt akarta tudni a király, hogy mit csinál a nép. Mikor megérkezett a kém, kérdi a király:

— Na, mit lácc?
 — Búsul a nép, felséges atyám.

Na, akkor mégeccer kiküldte. Akkor is ugyanezt látta. Majd harmaccor megérkezve jelenti a kém, hogy esznek-isznak, mulatnak a népek. Akkor mongya Mátyás, hogy most már baj van, segíteni kell.

*Kishódos (Szabolcs-Szatmár m.)*²⁴

3.

Mátyás egy nagy kereket hajtott az úton, drótos ruhába. Az ellenség táborába akart szétnézni. Bement. Valamelyik ottani még mondta is:

— Olyan ez, mint Mátyás király.

Másnap már csak egy kiskereket hajtott vissza. Be is vette a várat még akkor nap.

Bécsbe ment be parasztruhába, hajtotta maga előtt a rossz kereket. Akkor foglalta el Bécset, maga kémlelte ki.

*Ukk (Veszprém m.)*²⁵

4.

Mátyás király jó király volt. Átöltözött parasztnak, és úgy járta az országot. Meggyőződött, hogy bánnak az urak a paraszttal, a szegény emberrel. Ott helyszínen megbüntette őket.

*Hámory (Szlovákia)*²⁶

5.

Mátyás király járkált az országba mindenfelé a népek között. De nem királyi ruhába, hanem csak úgy, parasztosan.

Lakott a pusztán egy *bacsú*. És Mátyás király éccakára odaért. Odament szállásra. A *bacsú* jó vacsorát főzött, jó paprikás bárányhúst. Megvendégelte a királyt, de a *bacsú* nem tudta, hogy Mátyás király van nála.

Leültek vacsorálni. A bográcsból ették a paprikás báránypecsenyét, egy bográcsból mind a ketten. Mikor vették a húst, Mátyás király mindig a *bacsú* elé nyúlt. A *bacsú* nem hagyta annyiba. Rácsapott a kanállal a kezére.

— Magad elől vegyél, ne a másik elől! Nem tudod, hogy Mátyás király hogy mongya? Mindenki maga elibül vegyen!

Mátyás király nem szólt semmit. Maga elől szedte a húst, oszt így megvacsoráltak. Majd lepihentek aludni. Mikor reggel felkeltek, újfent hozzáfogtak a pecsenyéhez, és megfrüstököltek. Mátyás tudta a rendet, maga elől vette a húst.

Majd kezdett búcsúzni a *bacsútól*:

— Köszönöm szépen a szállást, meg a jó vacsorát, meg a jó früstököt. — Akkor kigombolta magán a kabátját. — Nézd meg, királynak ütöttél a kezefejére!

A *bacsú* annyira megijedt, hogy letérgyelt előtte.

— Kegyelem árva fejemnek, felséges király atyám!

— Nincs semmi baj, mert Mátyás király is azt mongya: „Az az igazság, hogy mindenki maga elől egyen!”

Elköszönt, elbúcsúzott, ott hagyta Mátyás király a *bacsút*.

Hát ennyi vót, így történt.

*Plešány (Bodrogszentes), Szlovákia.*²⁷

5/a.

Egyszer Mátyás király felötözött diákruhába. Elment megnézni a pásztorokat. Az egyik pásztor megkínálta *öhhönnel* a királyt. A király el is fogadta a meghívást. De ahogy ettek, hát a király csak a húst ette inkább, a krumplit meg otthagya. Az öreg pásztor ráütött a kezire a kanállal.

— Nem úgy úrfi, krumpli is van a bográcsba!

Mátyás nem szólt semmit, mert látta, hogy a pásztornak igaza van.

*Biri (Szabolcs-Szatmár m.)*²⁸

6.

Mátyás király ment egy kösségbe. Abba a kösségbe a kösségi jegyzőség hor-datta a fát a szegénységgel az udvarra. Mátyás király nézi oldalról. Akkor hozzá megy egy hajdú, és azt mongya:

— Tán maga is odaállna és hordaná a fát?

Mátyás király azt mongya neki:

— Napszámra vagy csak ingyen?

Akkor a hajdú fogta a nád vesszőjét, odavágott neki. Azt mongya:

— Itt a fizetés, takarodjál, horgyad a fát!

Mátyás király fogta magát, és hordta a fát. Ahány fadarabot odatett, mindre ráírta a nevét. Mikor elgyött az este, elszédelegtek széjjel, Mátyás király is elment. Majd napok elteltével Mátyás király újra visszament. Kérdezte, hogy van ez a fa, hogy került oda. De mán akkor királyi ruhába volt. Mi újság a kösségbe, megbecsülik-e a szegényt. Azt mondták a bíróék, rendbe megy minden. Elmennek a bíró udvarára, oszt azt parancsoli a király:

— Hányjátok szét azt a boglya fát! Mit írtál ezekre? — rakta Mátyás király.

Akkor a bírót bilincsbe verette. A büntetést rászabta, amért a kösségbe a népet rabszolgának hajtotta. Azér mongyák most: Meghalt Mátyás király, oda az igazság.

*Vajdácška (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)*²⁹

7.

Mátyás király nem tartózkodott a katonaság közt, hanem járt össze-vissza az országba, és nézte minden boldog és boldogtalan ember hogy él. Ahogy ment, a kövesdi várból indult, és a körtvélyesi csárda felé tartott. Szolgáló mosogatott az udvaron, és kérdezte:

— Mit dolgozik maga nagylány?

Azt mongya: — Mosogatok az ebéd után.

Kérdi Mátyás király: — Mi újság erre? — De csak egyszerű parasztruhába volt Mátyás király, és a lánynak Mátyás igen megtetszett.

Azt mondta a lány: — Megmondanám, de nem merem.

— No, csak mongya meg!

— Hát — azt mongya — messze teccik utazni?

— Gyüttem ebbe a kocsmába valamit meginni.

A nő azt felelte: — Ha sok pénz van magánál, ne sokáig tessék itt megmaradni.

Mátyás király nagyon felgondolta az eszét, hogy mire mondta a lány, hogy ne soká maradjon. Váltig faggatta a lányt, de az semmiképpen nem akarta neki megmondani. Pénzt ígért neki, minden ígéket, csak mongya meg, mér mondta ezt neki. Addig beszélt, míg azt mongya a lány:

— Itten mán sok embert elláttak, nehogy maga is úgy járjon, mint a többi.

Erre Mátyás király lehúzta az ujjáról a gyűrőt, és azt mondotta a lánynak:

— Itt ez a gyűrő.

Ő bemegy ide mulatni, s mikor fogja látni, hogy ő mán nagy mulatásban van, ő majd fogja a kocsmáros, meg a kocsmárosnét szóval tartani, a pénztárcáját kivágja az asztalra, hogy lássa a kocsmáros, hogy sok pénz van nála. Akkor a lány fusson a kövesdi vár fele, az őrség a kapuban áll. Mongya meg neki, hogy eressze be útet a parancsnökságra.

A lány futott, szaladt.

— Hopp, álljon meg, mit akar!?

A lány váltig jajgatott, hogy a várkapitánnyal akar beszélni. A kapitány éppen jött ki fele, de a lány nem tudott neki mesélni, hanem csak a gyűrőt adta át. A kapitány mingyán aláromot fújatott, mingyárt huszárok lóra, és zajlottak a körtvélyesi csárda felé.

Amikor odaértek, hallják benn a nagy zajt. Rögtön vezényelt a parancsnok:

— Lóru!

Leszállottak rögtön, berohantak a csárdába. Nagyon viaskodtak Mátyás királlyal a kocsmáros. Mingyárt oszt lekapták a kocsmáros, meg a feleségét, és rögtön kezdtek kereskedni. A pincébe mán tizenkét lélek volt megölve. Így a kocsmáros feleségéstől kivégezték, és Mátyás király a lánynak azt hagyta, hogy itt ez a csapat katonaság, akit választ magának, az lesz a férje. És akkor Mátyás király a kocsmát és a helységet a lánynak meg az urának hagyta, akit akkor választott.

Mátyás király ilyen igazságot tudott csinálni.

7/a.

Vót Mátyás király uralkodása alatt itt a Bodrog mentén, Zemplén megyében egy kis falucska. Mátyás körútjában egyszer elesteledett, betért a kis falucskába, gyalogszerrel. Nem ismerte senki. Bement egy házba szállást kérni, de bizony nem adott neki senki, nem adtak neki szállást. Végül is egy fiatalasszonynál kopogtatott be. Az asszony azt felelte neki:

— Nagyon szívesen adnék szállást, ha a férjem idehaza volna.

Erre Mátyás király kérdést intézett hozzá:

— Hol van a férjed?

— Már három napja elment a vásárra, Királyhelmece. Elhajtott két ökröt, és már tegnap itthol kellett volna neki lenni, de még mindig nem jött haza.

Addig rimázkodott neki Mátyás király, míg aztán adott neki szállást az istállóba. Majd reggel, mikor felkeltek, bement Mátyás király a házba, megköszönte a szállást, és avval az asztalon hagyott egy zacskó aranyat. A zacskóra fel volt írva: Mátyás.

Akkor eszmélt az asszony rá, hogy kinek adott szállást. Nagyon félt, hogy dúrván bánt az uralkodóval, hogy az istállóba adott neki szállást. Talán még utókövetkezményei is lehetnek. De másképp történt a dolog.

Mátyás király már hallott az abba az időbe ösmert zompodi csárdáról, amelyben a kocsmáros sok embert eltett láb alól, és a pénzt meg kirabolta. Az Ágóc faluból egyenesen odavette az útját. Amint megérkezett a zompodi csárdába, megkérdezte a kocsmárost, hogy van-e jó bora. Erre az a legjobb borát felhozta, és adott egy pohárral az uralkodónak. — De nem ismerte, hogy az az uralkodó! — Mátyás nem itta meg a bort, hanem ahogy a csárdás félrenézett, abba a pillanatba kiöntötte. Erre Mátyás király aszongya:

— Igazán csapláros, jó bora van. Aggyon még egy pohárral!

De ezt is kiöntötte, mikor a kocsmáros félrenézett. Ekkor már Mátyás király tettetett jókedvvel ismét szólt hozzá:

— Az angyalát, igen jó bora van! Hozzon még eggyel!

De ezt se itta meg, hanem kiöntötte. Majd aztán mongya a kocsmárosnak, hogy fizetek. Benyúlt a kebelébe, kivette a zacskót, és odacsúsztatott neki egy aranyat. De vót a zacskóba büven, mert amikor a kocsmáros meglátta, felcsillant a szeme, és a vendéget magára hagyta. Ez alatt a konyhába felkapta a nagykest, és kifente jó élesre. Míg a kocsmáros ezzel foglalkozott, addig a szógáló beszaladt az ivóba. Aszongya Mátyás királynak — persze nem tudta, hogy Mátyás király az —, hát aszongya az idegennek:

— Az istenre kérem, meneküljön, mer a gazdám mán kifente a kest, hogy magát megölje.

Erre Mátyás király azt felelte:

— Ha vóna egy kis ideje gyermekem, szalaggyon el a kövesdi várba. Itt van ez a gyűrű, aggya át ezt a várkapitánynak, és mongya meg neki, hogy a gyűrű gazdája a zompodi csárdába van. Egy század huszárral azonnal itt legyen!

Persze, hogy a lány átadta a gyűrűt a kapitánynak, az azonnal megismerte, és egy század huszárral készen állt. Legnagyobb sebességgel rögtön a zompodi csárdába vágattak.

Persze, míg a lány odajárt a kövesdi várba, addig a kocsmárost elragadta a kincsvágy. Utána se nézett, hogy hol van a cselédlány, hanem mer az aranyok bántották, megtámadta a vendéget a nagykéssel. A vendég védekezett, ahogy csak

lehetett. Szaladgált körül az asztalon. A kocsmáros is szaladgált körös-körül utána, és nekiszögezte a kést, de Mátyás kikerülte a döfést mindég. Ez a kocsmárost még nagyobb méregbe hozta. Végül mán Mátyás király is nagyon ki volt fáradva. Mán úgy volt, hogy feladja a reményt, de aztán nagy zajra lett figyelmes, mert megérkeztek a kövesdi huszárok. Elállták az ajtókat. Persze megtudta mán a kocsmáros is, hogy kivel van dóga, mikor meglátta a huszárokat. Térdre vetette magát az uralkodó előtt, mire az azt felelte:

— Istennél a kegyelem!

Megkötözték a kocsmárost és hozzákezdtek vallatni. Végül levezette a huszárokat a pincébe, ahol harminc embernek a hulláját találták meg. Felszedték a hullákat a pincéből, tisztességes temetést rendezett nekik Mátyás király, a kocsmárost pedig a legközelebbi fára felakasztották. A szolgálólányt férjhezadta maga Mátyás király, és gazdagon megjutalmazta. De az ágóci asszonyt is férjhezadta, mert az ő urának a hullája is ott volt a pincébe. A huszárok közül választott magának férjet, és azt is gazdagon megjutalmazta.

Az emléke még ma is fennáll a csárdának. *Szomátra* és Bodrogszerdahely között van a csárda romja. Ott lóg a kocsmáros még most is a fán a kötéllel.

Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)³¹

7/b.

Vót eccer egy kocsmáros Szomotoron. Az olyan vót, hogy ha például meglátta, hogy jó vendég van nála, dupla pénzt számított. Mindnek duplán számította az árat.

Egy alkalommal Mátyásnak a fülibe jutott, hogy mit csinál a szomotori kocsmáros. Majd egy nap odakerült Mátyás király. De már megbeszélte a kísérőjével, hogy ha majd valami zajt hall, fusson a várba katonaságér.

Bement Mátyás király, a kísérője meg kinn maradt. Kért vacsorát, és közbe meg arany pénzzel jáccott az asztalon. A kocsmárosnak mingyán szembetűnt, hogy ez gazdag ember lehet. El is határozta, hogy végez vele, megöli.

Oszt azt mondta Mátyás király, hogy itt fog aludni, szállást kér. A kocsmáros így szólt:

— Hogyne, nagyon szívesen adok helyet!

Mátyás lefeküdt. Amikor gondolta a kocsmáros, hogy elaludt, odalopózkodott. Bement, és osztán le akarta szúrni egy nagy késsel. De Mátyás király csak úgy tett, mintha aludt volna, de mingyán felugrott. Birkózni kezdtek, de Mátyás mingyán jelt adott a kísérőjének. Ment is trapba a lovakkal a kövesdi várba. Szólt a kapitánynak, oszt onnan kiszállt a katonaság. Körülfogták a kocsmát, betörték, és megfogták a kocsmárost. Egyenesen fel is akasztották.

Két-három éve csak, hogy a fa kidőlt. Egy nyárfa vót az. Egy nyolc-tíz tagú cigánycsalád lakott az odújában. Erre a fára akasztották azt a kocsmárost.

Borša (*Borsi*), Szlovákia.³²

7/c.

A *Borsi-háton* vót egy kocsmá, és abba lakott egy kocsmáros. Olyan ember vót, hogy akinél sok pénzt látott, azt meggyilkolta. Hát Mátyás király mán hallott erről a dologról, meg akart róla győződni. Nem királyi pompába ment, de egyszerű munkás ruhába. Betért a kocsmába, kért egy pohár bort. Aranypénzzel fizetett, és úgy alkalmazta, hogy a kocsmáros lássa, milyen sok pénz van nála. Na, akkor mán látta, hogy a kocsmáros fente a fogát az aranyakra!

Vót a kocsmárosnak egy szógáloja, és Mátyás a jánnal megbeszélte a dógot. — Itt az aranygyűrű. — Odaadta a jánnak, hogyha látja, hogy a kocsmáros út bántani akarja, szalaggyon, ahogy csak bír. A kövesdi várba akármék tisztnek aggya oda a gyűrűt, és mongya, Mátyás király bajba van a kocsmába.

Így is vót. Mikor a jány odaadta a gyűrűt, egyenest lúhátra ültek a huszárkatonák. Ahogy csak bírtak, úgy hajtottak, minél gyorsabban. A kocsmáros meg az álláson körös-körül kúrgatta Mátyás királyt, de nem is gondolta, kicsoda. Meg akarta ölni a pénzéért. Ahogy kúrgatta, a király mindig kijáccotta.

De mán akkor megérkezett a katonaság. A kocsmáros megfogták, és egyenest akasztófára ítélték. Szomotoron egy óriási nyárfára akasztották. *Mátyás király fája* vót ez, így nevezték.

*Plešány (Bodrogszentes), Szlovákia.*³³

8.

Mátyás király nagyon szép király volt. Volt egy báró, akinek volt egy nagyon szép lánya. A báró kihirdette, kihírlapoltatta a lányát, és azt is hozzátette, hogy annak adja a lányát, aki meg tuggya mondani, hogy milyen tulka van a bárónak.

Mátyás király is meghallotta ezt, de ő se tudta, hogy milyen tulka van a bárónak. Elment megnézni a lányt, mert ahogy az újságba látta a képét, hát nagyon megtetszett neki. El is ment. A lány is beleszeretett Mátyás királyba, mert szép volt.

Hiába volt Mátyás szép ruhába, azt mondta a báró, hogy ha meg tudja mondani, hogy milyen tulka van, csak akkor aggya hozzá a lányát. Akkor a báró kocsisát környékezte meg a király. Mátyás ígért a kocsisnak sok pénzt, ha elárulja a titkot. De a kocsis nem akarta elfogadni.

— Nekem akkor bajom lesz, ha a gazdám elárulom — mondta a kocsis. De csak elárulta, hogy Tetűtulok. Akkor Mátyás megajándékozta a kocsist.

A kastélytól nem messze ekhós cigányok laktak. Mátyás odament, vett egy nagyon rossz cigányruhát, meg egy rossz lovat szekérrel együtt. A lú olyan rossz volt, hogy alig bírt menni. Azon ment Mátyás a báróhoz. Mikor a báró meglátja a fogatot, meg a rajta ülőt, hát ezt mondja:

— Mért nem visztek annak a kódnak valamit enni?!

A cselédek szót is fogadtak. De mán a kocsis tudta, hogy nem kódnak az, de nem szólt. Akkor beüzent a király a bárónak, hogy egy pár szava volna nála. Akkor üzente, hogy menjen be. Mikor bement Mátyás, hát kérdi a báró:

— Mit akarsz te?

Akkor mondja Mátyás, hogy ő a lányáért jött.

— Majd, ha megmondod, hogy milyen tulkom van — felelte a báró.

— Tetűtulok — felelte Mátyás.

— Elzu! Öltözni! Menni kell neked is!

Ekkor a lány nagyon sírt, hogy ő nem megy el azzal a csúf legénnyel. De csak el kellett menni, mert megmondta, hogy milyen tulka van a bárónak. Egy kevés útravalót csomagoltak a lánynak. Mennek, de a rossz lú majd felbukott, mindig az orrára akart esni. Majd a lánynak feltűnt, hogy Mátyás olyan sok mindent hozott enni. Megyen a rossz lú. Elérnek egy nagy falka jószágot. Akkor azt mondja Elzuka:

— Vajon kié lehet ez a sok szép jószág?

Akkor mondja Mátyás király:

— Nem tudom.

Akkor a lány sírt, hogy őt miért adták egy cigányhoz. Mátyás meg csak vigasztalta, hogy ne sirjon. Akkor, ahogy mennek, hát mondja Mátyás a lánynak:

— Majd te erről dugod ki a fejed a sátor alul, én meg amarrul. Egyik helyen adnak két tojást, meg egy kis avast.

Úgy is vót. Akkor mentek tovább. Megint találtak egy nagy disznónyáját, de annak nem lehetett látni szélit-hosszát. Akkor mondja megint Elzuka:

— Vajon kié lehet ez a sok szép nyáj? Jaj, jaj, az mind a királyé. Miért is mentem egy cigányhoz, mikor Mátyás király kért feleségül!? Most meg egy koldussal kell megérnem.

Mentek tovább, de a lány tovább sírt. Akkor megint találnak egy nagy falka juhot. A lány megint kérdi:

— Vajon kié lehet ez a nagy nyáj?

Erre felelte Mátyás:

— A Mátyás királyé.

— Jaj, jaj, ez a sok juh most mind az enyém volna, ha Mátyáshoz adtak volna feleségül!

Na oszt mentek tovább. A rossz lú csak úgy *vergelt*, ki akart döglenni. Akkor találtak egy nagy méhest. Sok vót. Szebbnél-szebb. Nem lehetett látni a szélit-hosszát, olyan sok vót. Akkor a lány megkérdezte, hogy vajon kié lehet az a sok méhes. Akkor mondta Mátyás, hogy Mátyás királyé. Akkor a lány jajgatni kezdett megint:

— Jaj, jaj, mért nem adtak engem Mátyáshoz, akkor ez is az enyém lenne!

Akkor mentek tovább. Mátyás rángatta a lú száját, mert az nem akart tovább menni. Elértek egy szép kastélyhoz. Azt kérdi a lány:

— Vajon kié lehet ez a szép kastély?

— Mátyás királyé — felelte Mátyás.

— Jaj, jaj, nem lett az enyém, csak egy ilyen cigányhoz adtak — jajgatott a lány.

Akkor elértek egy kunyhóhoz. Egy asszony már várta őket, aki nagyon kedvesen fogadta a lányt. Be volt előre tanítva, ahogy Mátyás kitervelte. Mátyás bemutatta az asszonyt, mint nagymamát. A lány csak nézett széjjel, és nagyon megijedt, még edényt se látott a kunyhóba. Kérdezte is Mátyást, hogy miből fognak enni és megélni. Akkor azt mondta Mátyás:

— Csinálunk többől tányért és kanalat, és meg fogunk élni. Én majd járok a kastélyba, te meg edényt fogsz árulni.

Akkor elmentek Elzukával egy szövetkezetbe, és megvettek egy csomó edényt. A koldus csinált egy kis sátort, és odatették az edényt, hogy Elzuka árulja, hogy nyerjenek egy kis pénzt. Úgy is vót. Akkor Mátyás felvette a királyi ruháját, és a legszebb lóra ült, és elment a piacra. Elzuka nem ismerte meg, hogy kicsoda, hogy az ő férje. Ekkor Mátyás ment, és az edény közé hajtattott a lóval, és összetörette. Akkor

a lány sírt, hogy ő most mit fog otthon mondani. Mondta, hogy rendőrkézre adja ezért. Akkor Mátyás mondta, hogy ne adja rendőrkézre, és adott neki az edényért háromszáz forintot. Akkor azt mondja:

— Na, fiatalasszony, megelégedsz vele?

Visszament Mátyás király a kastélyba, és ismét a koldusruhába öltözött. Akkor visszament Elzukához, hogy segítsen neki pakolni. A lány panaszkodott, hogy mit csinált az edényeivel egy úr. Akkor kérdezte Mátyás:

— Mennyit adott a kárért?

— Háromszáz forintot.

— Ó, Elzukám, akkor hónap is kipakolunk, hogy hagy törje össze.

Akkor este, hogy lefeküdtek, mondja Mátyás:

— Egy hét letelt. Hónap is kivisszük az edényeket.

Majd egyszer azt mondja Mátyás:

— Na, Elzukám, a kastélyba nagy néveste lesz. Én felöltözöm bőrruhába. Te is kötöl egy bőrkötőt. Tökből két edényt csinállok. Majd az ajtóba vársz, és az egyikbe csigalevest, a másikba pedig töltöttkáposztát hozok. A vászonkötőbe kalácsot, a bőrkötőbe meg mást teszel. Én elmegyek fát vágni, és ott találkozunk.

Úgy is vót. Hazahozott sok jót a lány. Akkor másik szombaton megint mondja Mátyás.

— Most is ötözz fel, és hozd a két edényt!

Úgy is lett. A lányt megpakolták, de akkor Mátyás elhívta a lányt táncolni. Kiömlött a leves, a káposzta és a kalács. A lány nagyon jajgatott, nagyon szégyellte magát. De akkor mondta a király:

— Elzukám, hát én voltam az a koldus. Nem kell már több levest vinni!

Akkor megfürdették a lányt, és bársonyba öltöztették. Mátyásé lett a lány. Így aztán éltek boldogan, és tán most is élnek, ha meg nem haltak.

Kék (Szabolcs-Szatmár m.)³⁴

9.

Egyszer Mátyás király kiment az aratókhoz. Két vállalkozó elibe sietett. Mondták a királynak, hogy nagyon rossz a vetemény, nem keresnek benne semmit. Mátyás király azt mondta:

— Felvállaltátok, dógozzatok tovább!

Na, azt mongya az aratóknak:

— Mi az, hogy három el tud tartani kilencet, de kilenc hármát nem?

Az aratók nem tudták megmondani. Azt mondta Mátyás:

— Hónap jövök megint. Ha meg nem tuggyátok mondani, azt is elveszem, amit eddig kerestetek!

Hazamentek este az aratók. Nem tudták megfejtetni, amit a király kérdezett. Az egyik aratónak vót egy lyánya. Búsult az apja, mert nem tudta, hogy mit mondott a király. Kérdezte tüle a lány, hogy mit búsul.

Mondta az apja:

— Nem tudom, mit kérdezett a király. Arra kell felelni, hogy „három kilencet el tud tartani, de kilenc hármát nem tud”.

Kacagott a lány.

— Hát kilenc hármat nem tud eltartani, de három el tud kilencet! Hát a május, június, július tartja el a többi hónapot, mert akkor terem meg az esztendőre való! Na, másnap kimentek aratni. Ment a király és kérdezte:

— Kitanáltátok-e, mit kérdeztem?

Akkor mondta az egyik vállalkozó, hogy ú tuggya. A május, június és július tartja el a többi hónapot.

Akkor mondta a király:

— Nem tik tanáltátok ezt ki! Mongyátok meg, ki tanálta ki!?

Akkor bevallotta az egyik vállalkozó, hogy a lánya tanálta ki.

— Hát, — azt mondja — jól van!

Másnap két adjutánst küldött a király a lányhoz, hogy nézze meg, milyen magaviseletű.

Kérdezték tüle:

— Magad vagy lányom?

— Magam vagyok.

— Hát apád hun van?

— Elment a szomszéd községbe.

— Hazajön hamar?

— Ha egyenesen jön, akkor nem biztos, hogy hazajön, de ha kerülővel, akkor hazajön.

— Hát az anyád hun van?

— A szomszédnál, elhítták oda.

— Hát mit csinál?

— Amit nem csinált sose, nem is fog.

Akkor kérdeztik a nénjét:

— Hát a nénéd hun van?

— Elment a városba a másik ezerér.

Az adjutánsok elmentek a királyhoz, és mondták, hogy milyen viseletű a lány. A király másnap befogatott és elment érte. Elvitte a lányt magánál. Felöltöztette szépen, és azt mondta neki, hogy minden az övé a kastélyba. Úgy élt ott, mint egy királykisasszony. Azt is mondta neki a király, hogy csak addig lesz ott, míg megtartja a kívánságot: senkinek ne mondjon tanácsot.

Hát az adjutánsoknak megfelelt. A három rejtvény így vót: Ha egyenesen jön az apja haza, akkor nekimegy a fának, ha kerülővel jön, nem esik baja. A másik: Az anyja átment a szomszédba halottat öltöztetni. Azt csinál vele, amit még nem csinált és nem is fog. A harmadik az vót, hogy a nénje megesett a gróftul. Kapott kétezer forintot, és elment a másik ezerér.

És akkor ott lakott a kisasszony a királynál. Eccer Mátyás király készült a templomba. Ment a hintón. A kapunál ott vót keresztbe egy kű, oszt a hintó eltörött. Ott vót két strázs. Odahíttá őket a király, és azt mondta nekik:

— Mire hazajövök, ezt a követ megnyúzzátok, mert fejeteket veszem!

Hát búsultak nagyon. A királykisasszony a második emeleten az ablakból nézte őket. Siránkoztak, hogy mán letelik az idő, oszt nem tuggyák megnyúzni a követ. Nagyon sopánkodtak és siránkoztak a királykisasszonynak. A királykisasszony megszánta őket. Hát azt mondta, azt feleljék a királynak:

— Felség! Tessék vírt venni belőle, mert nem tuggyuk megnyúzni a malomkövet!

Osztán ment haza a király. Ott állott a két poszt.

- Hát mér nem nyúztátok meg a parancsomra?!
 - Hát nem teccet a vérit venni, kegyelmes uram!
 - Na jó, de úgy is tudom, nem ti tanáltátok ezt ki!
- Felment a király, éppen ebéd vót. Mondta a kisasszonynak:

- Nahát, eszünk, és utána pakolj! Mindent elvihetsz, amit szeretsz.

Tudta a kisasszony, hogy mi a baj. Megették az ebédet. A király italába álomport öntött, az megitta a borral együtt. A király elaludt. Már mély álomba vót. Akkor a kisasszony leüzent a kocsisnak, hogy fogjon be a hintóba.

Befogott a kocsis, odaállott a kastély elé. Feltétette a kocsiba a királyt, és elmentek az apjánál. Ott lefektették, ú meg mellé ült. Jót aludt a király. Majd nagyot nézett, hol van, hova vitték. Azt mondja a kisasszonynak:

- Miért hoztál ide? Én nem mondtam, hogy ide hozzál.

Felelte nekie:

- Hát téged szeretlek legjobban.

A király megörült. Elvitette a lányt, és a lett a felesége, a szegény arató lánya. Így tett Mátyás. Azért mondták a népek: „Meghalt Mátyás király, meghalt az igazság.”

Mátészalka (Szabolcs-Szatmár m.)³⁵

10.

Vót Mátyás királynak egy csapat juha, meg egy juhásza. A juhok közt vót egy aranyszőrű bárány. Elment Mátyás királyhoz a burkus király. Szerette vóna megvenni az aranyszőrű bárányt. Kérte, hogy adja el neki, de nem adta semmi-képpen. Akkor fogadtak a két király, a fele-fele királyságba, hogy a burkus király elcsalja a juhásztól, és az Mátyás királynak hazudni fog, mert előzőleg azt mondta Mátyás király, hogy neki olyan juhásza van, aki még soha nem hazudott.

Ment hazafele a burkus király, a juhász vele ment. Kérte a juhásztól a bárányt, hogy adja neki, ad érte sok kincset, ő meg mondja odahaza Mátyás királynak, hogy a bárány elveszett, a farkas megette.

A fiú nem adta, mert ő nem tud hazudni. Akármit ígért, nem adta semmiért. A burkus király hazament és elmondta a lányának, hogy ők fogadtak Mátyással együtt, hogy az aranyszőrű bárányt megejtik maguknak, de nem sikerült. Akkor féltve, hogy a fele királyság elmegyen Mátyás királynak, megígérte a lánya, hogy elmegyen ő elcsalni a juhász legénytől.

Vitt a juhásznak finom bort, eledelt. — A kell a bacsó legénynek! — Kezdte osztán a juhásztól kérni. De nem akarta a juhász annak se sehogyse adni. Eccer osztán azt mondja neki, ha jóba lesz vele, neki adja az aranyszőrű bárányt. A királylány meggondolta, mit, úgy se tudja azt meg senki! Ráállt, övé lett a bárány. Mondta, neki nem kell a húsa, csak a bőre. Így a húsát a pásztor elhasználta, ő meg elment a bőrrel nagy örömmel haza az apjához.

Akkor elmentek mind a ketten nagy örömmel Mátyáshoz. Mondták neki, megejtették, itt az aranyszőrű bárány. Mégis csak ő nyerte meg a fogadást, csak hazudik a juhász.

De a juhász legény gondolkodóba esett, most mit is mondjon Mátyás királynak. Hazudjon vagy ne hazudjon, mert ő még nem hazudott sohase. Elindult hazafele a juhnyájjal együtt. A botját bedugta az egerlyukba, rátette a kalapját, mintha az lenne Mátyás király, és mondja:

— Jó estét kívánok!

Azt kérdi a király — de ő magának beszélte, a botnak:

— Mi újság a tanyán?

— Nincs semmi különös, csak elveszett az aranszörű bárány, elvitték a farkasok.

Ez nem jó lesz, mondja a juhász, mert mán pirult, nem lehet hazudni. Még egyszer megismételte ezt odébbmenve, de csak nem találta jónak. Akkor hazaért, köszön a királynak:

— Jó estét, királyom!

Azok mán benn várták a burkus király lányával együtt, hogy most mán mi lesz. Kérdezi a király:

— Mi újság a tanyán?

— Felséges királyom, elcseréltem az aranszörű bárányt egy fekete bárányért. Mondja neki Mátyás király:

— Hozd be azt a fekete bárányt, amiért elcserélted!

— Nem vihetem, mert ott ül az asztalnál.

Így osztán megmondta az igazat. Elmondta, hogy történt a dolog, így megnyerte Mátyás király a burkus király fél királyságát. Az pedig a juhásznak adta a lányával együtt a megmaradt királyságát, mert most mán úgy is mindegy, gondolta.

*Regéc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)*³⁶

JEGYZETEK

¹ Budapest, 1898. 53—68.

² GALEOTTO, MARZIO De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis Mathiae regis (Mátyás jeles mondásairól és cselekedeteiről) c. anekdotikus jellemrajzából. Ezek közül egy sem él a nép ajkán, s talán nem is élt. Vö. HOLLÓ D.: Néhány népi Mátyás-anekdótánk forrása. Ethn. XLVIII. (1937) 405—6.

³ Legtöbbször DUGONICSRA hivatkozik, s több ízben szerepel KISS JÁNOS és JÓKAI földolgozása.

⁴ Az okos leány (110—111), valamint Mátyás király és Vörös Márta (135—136) c. történet.

⁵ Ld. Hagyományok, I. Vác, 1914. 139—147.

⁶ SOLMOSSY S.: Monda (c. fejezet), 3. kiadás: 198—200.

⁷ Pl. KOVÁCS Á. a PENAVIN OLGA közleményéhez fűzött jegyzetekben. Idézzük: „A közlemény ismételen felveti a Mátyás-mesék gyűjtésének a kérdését. A kérdés század eleji kutatói egymásután csodálkozásukat fejezik ki népi Mátyás-monda anyagunk szegényessége felett, mikor a szomszédaink ontják a Mátyás-történeteket. Nálunk talán kiveszett? — vetik fel a kérdést. Aligha, válaszolhatjuk még ma is, csak amit módszeresen nem gyűjtenek, az bizony nagyon csekély anyagot eredményez.” Néprajzi Közl. IV. 4. sz. (1959) 114.

⁸ Uhorszkij koroly Matvij Korvin v szlavjanszkij usztnij szlovesznoszti. Lyvov, 1906. 154 l. A Sevcsenko tud. társ. kiadása. Bö ismertetését adta SZÉMÁN I.: Századok, XLVI. (1912) 138—144.

⁹ Koroly Matvij-Korvin v ugro-ruszkij narodnoj tradicii. In: Narodna Skola, II. (1940—41) no. 7. 124—134. és no. 8. 150—160.

¹⁰ Král' Matej Korvin v l'udovej prozaickej slovesnosti. Bratislava, Slov. Akad. Vied (SAV) 1957. 137 l.

¹¹ Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu (Slownische Sagen von Matthias Corvinus). Ljubljana, 1951. 262 l.

¹² BELLOSICH B.: Mátyás király emléke a szlovén népmondákban ... Ethn. II. (1891) 320—21. (Vegyes közlemények c. rovatban) — ERNYEY J.: Mátyás király a cseh néphagyományban. Ethn. XXXII. (1921) 92—100. — PRÉM J.: Mátyás király a krajnai népköltésben. In: Mátyás Emlékkönyv, Bp. 1902. 236—241. — SZEGEDY R.: Mátyás királylyá választása a délszláv népköltészetben. Ethn. XXVII. (1916) 47—60. — SZEKULICS G.: Beatrix királyné emléke a délszláv népköltészetben. Szá-

zadok, XLVI. (1912) 607—613. — SZÉMÁN I.: Mátyás király a magyarországi ruthén népmondában. Ethn. XXII. (1911) 236—240. — VRÁBELY M.: Hogyan jutott az ország német kézre. (Adatközlés) Ethn. IV. (1893) 160. A Mátyás-mondakör kelet-európai összefüggésben történő vizsgálatára utal ORTUTAY GY.: Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában c. közzétett szlovákiai tanulmányi útja beszámolójában. Újabbban: Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. 264—270.

¹³ A folklorizálódásra alkalmassá vált irodalmi mintákat elsősorban a XIX. századi népies hangvételű mondaföldolgozások között kereshetjük. A költők és írók forrásairól ld. TOLNAI A.: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Bp. 1911. A számításba jöhető művekről pedig VERSÉNYI GY. nyújt áttekintést a Mátyás király a magyar költészetben c. dolgozatában. In: Mátyás Emlékkönyv, Bp. 1902. 212—221.

¹⁴ Történeti népmondáink. (Ld. IV. közl.) Ethn. XXXVII. (1926) 81—86.

¹⁵ Pl. a kárpátukránok körében erősebb hangsúlyt kap Mátyás népi származása (megkoronázás mondája), a szlovének körében élénkebben él Mátyás visszatérésének, ill. hegyberegítőzésének (vö. Kiffhäuser-mondával) hiedelme, mondája. Nálunk inkább az igazságszótó és a népi bölcseséget nagyra becsülő uralkodói beállítás dominál.

¹⁶ Ehhez nemcsak a folklorisztika és az irodalom bizonyítékait kell figyelembe venni, hanem a korábbi századokra jellemző történelmi, gazdasági és társadalmi viszonyokat is, különös tekintettel a Kelet-Európában létrejött hasonló tendenciákra.

¹⁷ A hazai eredményekre hivatkozom: LÁZÁR B.: A „Gesta Romanorum” hatása a magyar népköltészetre. Ethn. II. (1891) 232—37. — HORVÁTH C.: Codex-irodalmunk példái s a Péládák könyve. In: A cisztercita rend bajai főgymn. ért. az 1891—2. évrre: 1—28. ld. 2. fejezet. Ismertetése: Irodalomtört. Közl. III. (1893) 118—121. — BOGNÁR T.: Mátyás királyról szóló adomák olasz változatai. Egy. Phil. Közl. XVI. (1892) 739—744. — BINDER J.: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik. In: Brassói áll. főreálisk. ért. az 1892—93. évrre: 3—40. Hét Mátyás-trufa összehasonlító vizsgálatát adja. — Uő: Az okos leány. Egy. Phil. Közl. XXVI. (1902) 515—521. — Uő: A czinkotai kántor és rokonsága. In: Mátyás Emlékkönyv, 1902. 226—235. — PETZ G.: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik. Egy. Phil. Közl. XIX. (1895) 73—74. — KATONA L.: Magyar népmese-típusok. Ethn. XIV. (1903) Ld. Focus: 463. Igazmondó juhász: 463—5. — SOLYMOSSY S.: Az ezeregy-éj. Ethn. XXX. (1919) 64. — HELLER B.: A Kiffhäuser-mondafaj magyar vonatkozásai. Ethn. XIX. (1908) Ld. Hunyadi Mátyás: 18—21. — Uő: A Mátyásmondabeli vasasztal. Ethn. XX. (1909) 269—71. — Uő: Mátyás király megfejt bakkecskéi. Ethn. XLV. (1934) 290—93. — KÖRÖSSY S.: A „czinkotai kántor” meséjének ősei. Ethn. XXXIV/XXXV. (1923/24) 149—51. A *halott fa kivirágzása-motívum*hoz újabban: MARÓT K.: A varázsdaltól az epszig. Ethn. LXIX. (1958) 515. 30. sz. jegyzet, amelyben korábbi hivatkozásaira is utal. Ez a felsorolás nem teljes, a fontosabb forrásokra utaltam.

¹⁸ ZOLNAI B.: Mátyás-mondáink eredete és fejlődése. Irodalomtört. X. (1921) 126—137. — SOLYMOSSY S.: Monda. i. m. 198. — HOLLÓ D.: i. m. (vö. 2. sz. jegyzet) 405—422. SOLYMOSSY és HOLLÓ azonos nézetben vannak. Szemben Zolnai felfogásával a Mátyás-mondák keletkezési idejét korábbra gondolják a XVIII. századnál. Bizonyos, hogy már a XVI. században megindult a Mátyás-mondakör kialakulása. Megerősíti ezt a „Meghalt Mátyás király, oda az igazság” szólásunk XVI. századi meggyökeresedése a köztudatban. Első feljegyzéseiről TOLNAI V.: Szálló igék. M. Nyelvőr, XXXI. (1902) 63. és SZABÓ T. A.: Meghalt Mátyás király ... M. Nyelvőr, 82. évf. (1958) 235—6. Közmondásunk ma is szerves része a szóban forgó mondakörnek, sőt olykor éppen a mondás igazolását szándékszik bizonyítani az elbeszélés (ld. pl. a 6, 7, 9. sz. történetünket). ZOLNAI mellett szól az a tény, hogy éppen a XVIII. század fordulója (1703—1711) idején fellángoló Mátyás-kultusz-nak minden bizonnyal jelentős szerepe volt mondaciklusunk fejlődésében. Vö. ESZE T.: A kurucok Mátyás-dramája. Irodalomtört. Közl. LXII. (1958) 1—18. Igazolt az is, hogy Mátyás híre az egész Habsburg-birodalom területén megnőtt. A hazai felfogásra világos fényt vet II. József nyilatkozata: „Boldoggá teszem a magyart, s kiveszem szájából Mátyás királyt.” Idézi HOLLÓ D.: Néhány népi Mátyás-anekdótánk, 420.

Mindenesetre az eredet tisztázásában nagy segítséget jelent a Mátyás-mondakörben is szereplő jellemző elbeszélő-motívumok történeti előfordulásának a felderítése és a rokon-mondakörök párhuzamos vizsgálata. A vándor-mondákkal szemben egészen másképpen viselkednek a helyi-mondák. Az utóbbiak keletkezésében nagy szerepe van a fikción alapuló utólagos magyarázatnak. Szembetűnő példáját látjuk a *fekete sereggel* összefüggésbe hozott emlékeknel. Ez a TÓTH Z. tanulmányából (Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregről. Századok, LXI—LXII. (1927—28) 45—58.) lezűrhető egyik tanulság.

¹⁹ GYÖRGY L. és mások korábbi anekdota és trufa tanulmányai után újabban KARDOS T.: A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Fil. Közl. I. (1955) 111—

138. Érinti a Mátyás-trufák problémáját is: 111, 134. és kk. A magyar vígjáték kezdeteivel és a régi magyar színjátszással foglalkozó munkái (1955) ugyancsak érintik e témakört.

²⁰ Az utóbbi másfél évtizedben F.-NÉ VIRÁNY J., PENAVIN O., BALINT S., S. DOBOS I., BALASSA I., BÉRES A. — a felsorolás nem teljes — dolgozataiban, ill. gyűjteményeiben kerültek publikálásra Mátyás-mondák. A közleményünkben előforduló Mátyásmonda-típusok száma nem nagy. A hozzájuk fűzött jegyzetből kimarad az Ethnologiai Adattár kéziratot anyagára való hivatkozás.

²¹ Ezek az adatok a Rákóczi személyéhez, a kurucok, valamint a husziták és a törökök emlékéhez kapcsolódó prózai és balladai történetek kutatása során, s ezen túlmenően a feleségemmel együtt végzett korábbi (1955—60), majd a magam részéről tovább folytatott mesegyűjtés kapcsán kerültek elmondásra. A szövegközlésért a népi előadás-módor és az irodalmi nyelv közötti közepet követjük, hogy sem az eredetiség, sem az érthetőség ne szenvedjen csorbát.

²² Elmondotta Szűrös István 68 é. gulyás. (Magnetofon-felvétel) 1964. III. 24. Közölt változata a magyar nyelvterületről Verbiciáról. *Kálmány L. feljegyzése. Közli Bálint S.*: A szegedi táj történeti mondavilágából c. tanulmányában. Ethn. LXXIV. (1963) 42—43. Bihartordáról, ld. *Végh J.*: Sárreti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 122. Bodrogközi elterjedésében joggal föltételezhető szlovák vagy kárpátukrán hatás. A pásztorélet kedvezett a szóbeli hagyományok cseréjének. *Kárpátukrán változat*: VRÁBELY: i. m. 160. — SZÉMÁN: i. m. 236—7. — LINTUR: i. m. 127—8. *Szlovák párhuzam*: HELLER B.: A Kiffhäuser-mondafaj, 19. — ORTUTAY: Mátyás ... nyomában, 268—9. Utalás egy Halenkov-i elbeszélésre. — *Délszláv*: SZEGEDY R.: i. m. 49—51, 53—4, 56—8. A hazai forrásokra vonatkozóan ld. még SZENDREY Zs.: Történeti népmondáink, Ethn. 1926. 81. A Plešány-i változatban nincs meg a vasasztal-motívum, de előfordul benne a kivirágzott száraz fa (iszítke), amely egyik szerves alkotórésze a szóban forgó mondatípusnak.

²³ Szita Ferenc 75 é. közlése. Az elbeszélés a magyar köztudatban élő felfogás tükrözője. Tipikus megnyilvánulása annak, hogy a fikatív történeti mozzanat miképpen válhat szubjektív és tendenciozus vélemény kifejezőjévé.

²⁴ Elmondotta Bakk Elek 54 é. 1955. IV. 25. (Gyorsírással feljegyzés) Mátyáshoz kapcsolt változatával az eddigi közlésekben nem találkozunk.

²⁵ Informátor Szita Ferenc 75 é. 1963. VII. 10. A *Heltai* anekdotáján alapuló Jókai-földolgozás töredékes variánsa. Ld. TÓTH B.: i. m. 102. Mátyás orra címmel. Vö. SZÉMÁN I.: i. m. 239—40. Ulics, Utczás (Zemplén m.) községből.

²⁶ Általánosan elterjedt nézet Mátyásról. A balvégzetű trencsényi csata színhelyének közelében fekvő Hámory községben több adatközlő egybehangzó véleménye. Ennek az adatnak, valamint a kurucokra és Rákóczi személyére vonatkozó mondák felvételében és feljegyzésében JÁN KOMOROVSKY szlovák Mátyás-kutató volt segítségemre. 1964. III. 17.

²⁷ Elmondotta Szűrös István 68 é. 1964. III. 25. (Gyorsírással.)

²⁸ Adorján András 49 é. elbeszélése. 1955. III. 11. Feljegyzés gyorsírással. AaTh és BERZE NAGY J. mesekatalógusában nem szerepel. *Hazai változatok*: S. DOBOS I.: Egy somogyi parasztcsalád meséi. UMNGY X. Bp. 1962. 349—50. Az 529. lapon hivatkozik a Magyar Népmesekatalógus (kézirat, röv. MNK) példáira. Újabban BÉRES A.: Rozsályi népmesék. UMNGY XII. Bp. 1967. 277—78. (Jegyzete: 466.) *Kárpátukrán változat*: LINTUR: i. m. 132—133. Eltérés jelentékeny, mert a történetben azért ütnék Mátyás kezére, amiért húst akar kivenni. Csak a csontot chetné. Mátyás meghívja a juhászokat Budára, de tányérjukba csak répát rakat. Szomszédaik meg- rakott tányérjába akarnak nyúlni, de a kezükre ütnék. Kiderül, ki járt a havason, a Dragobckij csúcson.

²⁹ Elmondotta Kendi József 62 é. csordás. Feljegyezte Valádi Erzsébet 1954. VIII. 25. *Változatok*: GÖNCZI F.: Göcseji mondák Mátyás királyról és Toldiról. Ethn. XIV. (1903) 439. Inkább csak utalás arra, hogy Döbréte községben ismerik. — S. DOBOS I.: i. m. 348—9. (Jegyzete: 529.) CSEFKÓ feljegyzésében (ld. Négy kis monda Mátyás királyról. Ethn. XXXVIII. 1927. 266—67.) köleszsákot cipelő Mátyás szerepel (cím: Mátyás napszámba dőgozik). TÓTH B.: i. m. 115—118. HELTAI GÁSPÁR krónikája alapján közli a mondat. Ez a típus a mesekatalógusokból hiányzik.

³⁰ Kendi József 62 é. elbeszélése. Valádi Erzsébet feljegyzése: 1954. VIII. 25.

³¹ Barna István 55 é. közlése. Feljegyezte: Valádi Erzsébet: 1955. II. 8. Az elbeszélés stílusa elárulja, hogy Barna gyakorlott mesemondó.

³² Kocsis Gyula 82 é. 1964. III. 21. (Magnetofon felv.)

³³ Elmondotta Szűrös István 68 é. 1964. III. 24. (Gyorsírással feljegyzés) Változataink többé-kevésbé eltérnek, a különbség azonban nem lényegbevágó. *Hazai párhuzamok*: F.-NÉ, VIRÁNY J.: A bodrogközi Láca népmeséből. Sárospatak, 1957. 113. lapon a kéziratban levő gyűjtemény 145. sz. meséhez fűzött jegyzetben ismerteti, ill. utal a lácai előfordulásra. — BALASSA I.: Karcasai mondák. UMNGY XI. Bp. 1963. 354. sz. monda: 478—79. (jegyzete: 595., ahol hivatkozik BERCZ KÁROLY

földolgozására). Szomotori változata megtalálható a Sárospataki Faluszeminárium Adattárában: 1,032-jelzettel. A 7/a. sz. mondában a bevezető rész (szálláskeresés) a Mátyás-mondakör egyik gyakori motívuma. Önálló mondaként ld. TÓTH B.: i. m. 114—15. Mátyás király a szebeni özvegnél címmel (HELTAI után). Rokon vele a CSEFKŐ feljegyzéséből ismert történet (i. m. 267.). Csak a szegény ad szállást Mátyásnak. A gazdag büntetést, a szegény jutalmat kap. A vajdácskai mondában is jutalmat kap a szállásadó asszony. A 7. és 7/a. sz. történetben a király a házasság nyélbeütését is vállalja. Házasságszerző szerepköréhez vö. SZENDREY Zs.: i. m. 85.

³⁴ Elmondotta Bori Istvánné 72 é. 1955. IV. 7. Gyorsírásos feljegyzés. *AaTh* 900—904 típusokkal (The Shrewish Wife is Reformed) egyezés. Hazai változataira vonatkozóan ld. BERZE NAGY J.: Magyar népmesetípusok, II. (900. Kevély királykisasszony — címszóval) 904—906. Ezekben a változatokban Mátyás neve nem szerepel.

³⁵ Adatközlő Bójtós György 87 é. 1959. VII. 3. Története *Az okos leány* mesetípus családjába (*AaTh* 875) sorolható. Rendesen három tanács követi egymást, a kéki mesében csak kettő. *Hazai változatok*: BERZE NAGY J.: i. m. II. 388—92. (875. Okos leány) A mesénkbe szőtt második rész (rejtélyes válaszok a király adjutánsainak) önálló elbeszélés formájában is előfordul. Pl. Szatmár megyében, ld. BÉRES A.: i. m. 273—74. (43. sz.) és 44. sz. (275.) Vö. BERZE NAGY J.: i. m. II. 409—410. (921. Az okos leány furfangos válaszai). Mátyás nevével való kapcsolat nélkül két további változatot jegyeztünk fel. Az egyik Regécről, a másik Abaújvárról származik. Az utóbbi cigány mesélő adata, az okos leány is cigány. *Hazai párhuzamok*: SEMAYER V.: Mátyás király és a molnárlány. *Ethn.* XLIX. (1938) 218—19. — ORTUTAY Gy.: Fedics Mihály mesél. *UMNGY* I. Bp. 1940. 36. sz. 366—68. — BANÓ I.: Baranyai népmesék. Bp. 1941. 63. sz. 298. — F.-NÉ VIRÁNY J.: i. m. 79—83. Vö. még PENAVIN O.: Mátyás-mondák a Vajdaságból. *Néprajzi Közl.* IV. 4. sz. (1959) 110—111. Jegyzete: 114. E mesetípus hazai elterjedéséről és egyetemes kapcsolatairól ld. BINDER J.: *Az okos leány*. *Egy. Phil. Közl.* XXVI. (1902) 515—521. — SOLMOSSY S.: Az ezeregyjé. *Ethn.* XXX. (1919) 64.

³⁶ Elmondotta Ruskai Imréné, Bakos Erzsébet 34 é. Feljegyezte Valádi Erzsébet 1955. VII. 15. *AaTh* 889. és BERZE NAGY J.: i. m. II. 889. Igazmondó juhász (399—401). *Újabb hazai változatok*: LOSCHDORFER A.: Veszprém megyei népmesék. *Ethn.* XLVII. (1936) 91—92. Rokon elbeszélés *Kocsisné, Szirmai Főris Mária* (Felsőtisza népmesék. Debrecen, 1956. 140—148. Az aranyszörű bárány pásztora címmel) mesekötetében. Egyik szatmárcsukei feljegyzésű mesénkben két báró fogadásáról van szó. A báró szép leánya ráveszi Jancsi gulyást, hogy gyógyulása érdekében vágja le az aranygombos bikát. A csel nem sikerül, a gulyás megvallja az igazat gazdájának.

E típus hazai elterjedéséhez és egyetemes kapcsolataihoz ld. KATONA L.: *Párhuzamok*, *Ethn.* II. (1891) 62. — LÁZÁR B.: A „Gesta Romanorum” hatása, *Ethn.* II. (1891) 236—7. — BINDER J.: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk, 33—38. — TÓTH B.: i. m. 137—145. Forrása ERDÉLYI JÁNOS mese utáni feldolgozása.

BEITRÄGE ZU DEM MATTHIAS-SAGENKREIS

Von

I. FERENCZI

Matthias I. Corvinus, König von Ungarn (1458—1490) ist nicht nur in der ungarischen mündlichen Volksdichtung, sondern auch in den karpaten-ukrainischen, slowakischen, rumänischen, slowenischen, serbischen und kroatischen Volksdichtungen der Nachbarländer ein beliebter Held. Die Mitteilung gibt eine kurze Übersicht über die bisherige Sammlung der mit Matthiasens Gestalt verbundenen Sagen, Anekdoten und Märchen. Es ist festzustellen, dass die ungarische Sammlung der benachbarten Ländern nachsteht.

Der Verfasser teilt fünfzehn Sagen- bzw. Märchentexte mit. Sie bilden zehn verschiedene Typen. Die Aufzeichnungen stammen aus dem nordöstlichen Teil Ungarns (Komitat Borsod-Abaú-Zemplén und Szabolcs Szatmár), aus Transdanubien und aus den Ortschaften ungarischer Sprache in der Ost-Slowakei.

Themen: Nr. 1. und Nr. 1/a: Die Wahl von Matthias zum König. Nr. 2.: Der König schickt Ausspäher aufs Land, um die Stimmung der Bevölkerung zu kennen. Nr. 3.: Der König späht das Lager und die Stärke des Feindes verkleidet aus. Nr. 4.: Der König geht verkleidet auf dem Lande herum und rächt sich für die den Armen widerfahrende Unrecht. Nr. 5. und 5/a: Der Schäfer bewirtet Matthias. Er schlägt aber beim Essen auf die Hand des Königs, weil Matthias mit seinem Löffel ihm das Fleisch entnimmt. Der König gab zu, dass der Schäfer recht gehabt hatte. Nr. 6.:

Der habgierige Ortsvorstand bezwingt Matthias, ohne Entgelt zu arbeiten. Der König macht an seinem Arbeitsplatz Zeichen, um sein Dortsein später beweisen zu können. Er kehrt darauf mit seiner Begleitung zurück. Matthias enthüllt und bestraft den Vorsteher. Nr. 7, 7/a, 7/b, 7/c: Der König enthüllt und bestraft gerecht den bösen Wirt, der die reichen Reisenden tötet und ausraubt. Nr. 8.: Dieses Märchen stimmt mit dem Märchentyp Aa-Th. 900—904. (*The Shrewish Wife is Reformed*) im wesentlichen überein. Nr. 9.: Es ist in den Typ Aa-Th. 875. (*The Clever Peasant Girl*) einzureihen. Nr. 10.: Stimmt mit dem Typ Aa-Th. 889. (*The Faithful Servant*) überein.

In den Anmerkungen Nr. 18. lässt sich der Verfasser auch über die Fragen des Ursprungs der Matthias-Anekdoten aus. Es gibt zwei einander entgegengesetzte Meinungen. Der einen Ansicht nach entstanden sie im 18. Jahrhundert durch Übertragung internationaler Wanderthemen, d. h. diese Wanderthemen wurden mit der Gestalt des ungarischen Königs Matthias verbunden. Der anderen Ansicht nach begannen sich die Matthias-Sagen schon in den früheren Jahrhunderten auszubilden. Es kann erst auf Grund weiterer philologischer und motivgeschichtlicher Forschung und fleissiger Sammlung der in der mündlichen Überlieferung noch vorhandenen Texte endgültig entschieden werden, wann die einzelnen Sagen, Anekdoten und Märchen ihre überlieferte, folkloristische Form gewannen.

KRITIKAI VISSZAPILLANTÁS

MIKOLA TIBOR

Jelen írásomban újra vizsgálat alá veszek néhány problémát, amelyekkel már korábban is foglalkoztam, de amelyekre különböző okok miatt kíváncsúnak látszik újólag kitérni.

I. Még egyszer a *-ság* ~ *-ség* képzőről (NyK. LXIV, 299—308).

Erre a cikkemre GULYA tért ki egy rövid megjegyzésben (NyK. LXVI, 384). — BERRÁR (A magyar nyelv története 323) csupán a *-ság*, *-ség* képző PAIS—HORPÁCSI—BALÁZS-féle magyarázatát ismerteti. — SAUVAGEOT (BSLP. LIX, 236) így foglalja össze véleményét cikkemről: „C'est séduisant, cela se justifie à la fois phonétiquement et sémantiquement, mais, en l'absence de documentation ancienne, cela demeure conjectural”. — МАЙТУНСКАЯ (Словообразование имен в старом и средневенгерском языке 86) minden kommentár nélkül közli föltevésemet.

Jelenleg a következő nézetek vannak forgalomban eme sokat vitatott képző eredetéről:

1. HORPÁCSI (MNy. XLIX, 44—50) szerint képzőnk a *ség* 'halom' szóból származik, s eredetileg gyűjtőnévképző volt.

2. BALÁZS (MNy. XLIX, 50—61) szintén úgy véli, hogy a képző a *ség* (~ *ság*!) 'domb' szóból származik, s kétféle fejlődési folyamatot tart lehetségesnek: a) *kerek ség* 'kerek domb' → 'kerek kiemelkedés' → 'kerek alak' → 'valaminek kerek volta, állapota'; b) a *Hátság*, *Somogság*, *Bácskaság* és más hasonló, a *ség* ~ *ság* szót tartalmazó szavakból alakult volna ki a képző (először mint gyűjtőnévképző).

3. LIIMOLA (FUF. XXXI, 104—116) a vog. T. *l'seŋ*, P. *šę* 'idő' szóból indul ki, tehát az elvont képzői szerepet tartja elsődlegesnek.

4. MIKOLA (NyK. LXIV, 299—308) az osztj. DN. *išəŋk* 'meleg, forróság', finn *henki* 'lélek', lp. L. *hägga* 'lélek, élet, személy' szavakat alapul véve szintén az elvont jelentés elsőbbségét vallja a gyűjtőnévvel szemben.

5. GULYA (NyK. LXVI, 384) annak alapján, hogy az osztj. V. *täŋi* 'hely' szó elvont képzői szerepet is betölt, egy 'hely' jelentésű szóból, talán éppen a *ség* 'domb' térszínforma-névből szeretné levezetni képzőnk.

Amint ebből a vázlatos felsorolásból is kiderül, nagyon fontos annak az eldöntése, hogy képzőnk elvont főneveket vagy gyűjtőneveket alkotott-e eredetileg. Ha ezt tisztáztuk, a lehetséges magyarázatok köre mintegy a felére szűkül. Nos, ezt annak idején már GOMBOCZ kielégítően tisztázta (Berzeviczy-emlékkönyv 39—41). Rámutatott arra, hogy „az *erdőség*, *hegység*, *népség*-féle gyűjtőnevekre még a XVI—XVII. századból is csak igen gyér adataink vannak. A *Barcaság*, *Ormánság*, *Nyírség*, *Szilágyság*-féle helynevek is eleinte képző nélkül jelentkeznek: *Barca* (*Burza*, *Bursa* MNy. XI, 242), *Ormán* (MNy. XXIV, 25), *Nyír* (Anonym.), *Szilágy* (OkI Sz.).” Így a Balázs föltevését támogatni hivatott *Szilágyság*, *Ormánság*, *Bácskaság*, *Erdélyiség*,

mezőség stb. gyűjtő értelmű névek elveszítik bizonyító erejüket, mivel ezeknek és más ilyeneknek jóval előbb meg kellett volna lenniük, hiszen már a legelső nyelvemlékeinkben is tömegével fordulnak elő elvont jelentésű *-ság*, *-ség* képzős szavak, amelyek pedig e magyarázat szerint csak a gyűjtőnevek alapján fejlődtek volna ki. A régóta adatolható *Ursegh*, *Byksag* stb. tulajdonnevek viszont nem gyűjtőnevek.

HORPÁCSI ezt a nehézséget úgy igyekszik megkerülni, hogy a nagyon régóta meglevő *ország*-féle szavakat is gyűjtőnévnek veszi, s belőlük vezeti le a képző többi jelentését. Csakhogy ez nem megy. Amint idézett cikkemben kimutattam (301), az *ország*, *bánság*, *fejedelemség* stb. szavaknak kettős jelentése van, pl. az ÉSz. szerint: *bánság* '1/ A bán hivatala, méltósága, 2/ a bán kormányzása alatt álló terület.' Az 1/ jelentés elvont, a 2/ akár gyűjtőnévi is lehet, de annyi bizonyos, hogy az 1/-ből keletkezett a 2/. Ez a jelentésfejlődés érthető, hiszen a báni, királyi stb. méltósággal együtt járt bizonyos területek feletti uralom is. Ilyen mondatok, mint pl. (Érsk. 456 b) „Kateryna megmarada, az *kyralsag* rea zalla,” alkalmat adhattak az említett jelentésváltozásra, hiszen nemcsak a királyi tisztség, hanem az ország is Katerynára szállt. Az *ország* szónál is lehetséges ez a magyarázat. Az *ország* van kifejezés eredetileg ezt jelenthette: 'országolában van', majd később ezt is: 'az őrhelyen van'. Így alakulhatott ki a valakihez tartozó területet jelentő szavak sora: *bánság*, *ország*, *hercegség* stb., s mivel általában nagyobb területre vonatkoztak, érthető, hogy a *-ság* *-ség* képző nagyító, fokozó értelmet is kapott. Fordítva ez nemigen volna lehetséges, hiszen ha a gyűjtő (pl. *társaság*) vagy a fokozó (*erdőség*, *térség*) értelem volna az eredetibb, akkor a *bánság* sem igen jelenthetne mást, mint 'bánok társasága, sok bán' vagy 'nagy bán'. Már pedig egy 'halom, domb' jelentésű szóból ez utóbbi volna várható. A *ség* 'domb' szóból való kiindulásnak tehát ellene mondanak mind az elvi megfontolások, mind a tényleges történeti adatok.

A föltételezett *kerek ség* 'kerek domb' → 'kerek kiemelkedés' → 'kerek alak' → 'valaminek kerek volta, állapota' jelentésfejlődésre épülő magyarázatot szintén nehezen lehetne akceptálni. Úgy látszik az idézett jelentésfejlődési magyarázatból, mintha a *ség* 'domb' szó különösen alkalmas lenne arra, hogy elvont főnévképzővé váljék. Mivel azonban a világon minden konkrét dolognak van alakja, bármelyik konkrét szóból levezethetnénk ilyenformán a 'kerek alak' → 'valaminek kerek volta, állapota' jelentést, pl. *kerek alma* 'k. a.' → 'kerek alak' → 'valaminek kerek volta, állapota', vagy más jelzővel: *vékony deszkakerítés* 'v. d.' → 'vékony alak' → 'valaminek vékony volta, állapota', *vastag fal* 'v. f.' → 'vastag alak' → 'valaminek vastag volta, állapota'.

GÜLYA azon nézete, hogy a *-ság*, *-ség* képző egy 'hely' jelentésű szóból származnék, elfogadható lenne — ha ismernénk egy *ség* 'hely' szót. Csakhogy nem ismerünk. A régi *ség* 'domb' helyet jelöl ugyan, de nem elvontan, hanem konkrétan. Egy közhasználatú konkrét szó pedig nemigen szerepelhet ugyanakkor elvont névszóképzőként is. Erre nézve vö. NyK.-beli cikkemet s az ott idézett irodalmat (LXIV, 305—306). A GÜLYA említette osztj. *täy̥* 'hely' szót éppen elvontabb jelentése teszi alkalmassá a képzői szerepre.

Nagyon is indokolt tehát, hogy a *ség* 'domb' szóra alapozott magyarázatokat elvessük, még akkor is, ha közvetlenül az elvont képzőt próbálják belőle levezetni. Változatlanul azt vallom, hogy a forgalomban levő magyarázatok közül csak LIMOLÁÉÉ vagy pedig az általam adottat lehet elfogadni. Esetleg föl lehet eleveníteni még BUDENZ régi magyarázatát, amely szerint *-ság*, *-ség*, képzőnk a finn *sää* 'időjárás' szó rokonságába tartozik (Nyr. I, 344). Az eredeti *s- ugyanis könnyen *ś-szé

palatalizálódhatott a palatális hangrendű szóban (vö. MOÓR, ALH. II, 363—4, NyK. LXI, 363—4; RADANOVICS, NyK. LX, 429, LXI, 364; MIKOLA, NéprNyelvtud. VIII, 29).

Hangtanilag mindegyik magyarázat problematikus, nehéz ugyanis megnyugtatóan tisztázni az sz- ~ s- váltakozást. A hangalaki kettősség kialakulásának az is oka lehet, hogy esetleg két önálló szó rejlik képzőnkben, valamelyik kettő az alábbiak közül:

1. **čenke* 'melegség, gőz' → 'lélek' (vö. finn *henki* 'lélek, élet', lp. L. *hägga*, osztj. DN. *čənk* 'meleg, melegség').

2. **čene* 'idő' (vö. vog. AL. *ši* 'idő', *čew* stb.).

3. **säne* 'ég, idő(járás)' (vö. finn *sää*, zürj. *synöd*, *synad* 'levegő,' magyar *ég*).

II. Egy magyar szócsalád eredetéhez (NéprNyelvtud. V—VI, 41—47 és németül: ALH. XIV, 317—326).

Ezzel a tanulmányommal kapcsolatban eddig nem hangzott el kritikai megjegyzés, és lényegében én is fenntartom, de az egyik helyen (NéprNyelvtud. V—VI, 43, ALH. XIV, 322) hibásan írtam át KARJALAINENNAK ezt az adatát (Karjalainen—Toivonen 791): V-Vj. *tõğʷräh* 'beim Brennen von Holz entstandene leichte, flockige Asche'. A *tüz* szavunk megfelelőjét képező *tõğʷat* 'tűz' előtagot összekevertem a *tõğʷat* 'Querholz des Bootes' (~ magyar *tar*) szóval, s a főtebb idézett V-Vj. (*tõğʷräh*!) adatot 'keresztbe rakott fák porá'-nak értelmeztem. Helyreigazításom nem érinti cikkem fő mondanivalóját.

III. Etimológiai megjegyzések (NyK. LXV, 406—410).

Ebben az írásomban többek között *émelyeg* szavunk eredetével foglalkoztam. Összekapcsolhatónak véltem a következő rokon nyelvi adatokkal: finn *imelä*, *imara* stb. 'édes, édeskés, émelygős'; lp. N. *âmiidit*, *hâmiidit* 'nagyon édes, különösen jó ízű lenni'; zürj. *jumol*, *jumǵä* 'édes, édeskés'; votj. *jumal*, *dumal* 'édes, savanyítatlan'.

Etimológiámat — a jelek szerint — nem fogadják el. RÉDEI (NyK. LXVII, 329—330) az egyeztetést azzal utasítja el, hogy a magyar szónak nincs 'édes' jelente, a rokon nyelvekből ide kapcsolt szavak viszont mind 'süss, süsslich' értelemben használatosak. Szerinte az *émelyedik* belső keletkezésű szó, az *emel* ige származéka, amint ezt már KASSAI is vélte (II, 81).

A „Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” ugyanezzel az indoklással veti el etimológiámat, elutasítja azonban a KASSAI—RÉDEI-féle magyarázatot is.

LYTKIN (IstVokPermJaz. 214) csak a finn-permi ágba tartozó nyelvek adatait idézi, s az általam rekonstruált **jimä*-tő helyett inkább valamilyen közelebből meg nem határozott mély hangú töből indulna ki.

Mi lehet a helyzet az *émelyeg* etimológiájával? Ma már én sem vallom azt, amit az NyK. idézett helyén írtam, hogy „ezen szavunkat biztosan finnugor eredetűnek kell tartanunk”. A finnugor eredetet nemigen lehet bizonyítani. De azért talán nem olyan rejtélyes ez a szó. Vizsgáljuk meg egészen röviden az alaktani sajátosságait!

Az *émelyeg*, *émelyít*, *émelyedik* szócsalád képzői alapján a következő szavakkal állítható párhuzamba: *vigyorog* ~ *vigyorít* ~ (el)vigyorodik, *tekereg* ~ *tekerít* ~ *tekeredik*, *csavarog* ~ *csavarít* ~ *csavarodik*, *háborog* ~ *háborít* ~ *háborodik*, *támolyog* ~ (meg)támolyít ~ (meg)támolyodik, *tévelyeg* ~ (el)tévelyít ~ (el)tévelyedik, *sompolyog* ~ (el)sompolyodik, *kesereg* ~ *keserít* ~ (el)keseredik, *tántorog* ~

(meg)tántorít ~ (meg)tántorodik, nyomorog ~ (el)nyomorít ~ (el)nyomorodik, hunyorog ~ hunyorít ~ hunyorodik, kuporog ~ kuporít (vö. TüzNyelvt. 393) ~ (le)kuporodik, csikorog ~ csikorít (i. h.) ~ (meg)csikorodik stb.

A felsorolt szavak hangutánzó-hangfestő jellege világos, ezért az *émelyeg* családját is jó okkal ilyennek tarthatjuk. Így látja a dolgot SIMON GYÖRGYI is (MNY. LVI, 442), aki az *émelyeg*, *endeleg* stb. több változatban előforduló szavakat az ún. kifejező szók között tárgyalja. Az idézett adatok *l* ~ *l'* ~ *r* hangja a rokon nyelvekben is gyakran használatos hangutánzó-hangfestő szavak képzésére, pl. osztj. J. *táyar-* 'schallen, erschallen', Kaz. *nñɣar-* 'winseln', O. *sonɣar* 'schlecht brennen, glimmen', V. *winɣali* 'Haken' stb. (vö. GANSCHOW, Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen — CIFU. 188—192). GANSCHOW szerint a következő hangok szerepelnek leginkább a deskriptív szóképzésben: a palatálisok (*l'*, *n'*, *s'* stb.), a kakuminálisok (*l*, *n*) és az *r*.

Indokolt-e azonban jelentéstani szempontból az *émelyeg* családját deskriptív jellegűnek tartanunk? Minden bizonnyal! Az émelygés elég kellemetlen dolog, s többnyire bizonyos nem éppen esztétikus hangok hallatását idézi elő. Az Új Magyar Lexikon ezt írja az émelygésről: „a hányást megelőző állapot; kellemetlen közérzéssel, fejfájással, szédüléssel, gyengeség érzésével, fokozott nyáleválasztással, hányingerrel jár”. Az ilyenkor keletkező hangoknak a leírására szolgálhatott eredetileg a szócsalád *em-*, *im-* töve, majd a jellegzetes deskriptív képzők fölvételével a szócsalád beépült a magyar szókészletbe.

Ezek szerint *émelyeg* szavunk alighanem belső keletkezésű szó, s az ilyen szavaknál az ősi eredetet általában nem lehet meggyőzően bizonyítani.

Ami most már a kérdéses finn, lapp és permi adatokat illeti, úgy vélem, azokat is hangutánzó-hangfestő jellegűeknek tarthatjuk. Alaktani szempontból erre mutat a vizsgált szavaknak a finnségi nyelvekben megfigyelhető hangalaki változatossága: finn *imelä*, *imara*, *imakka*, vepsze *imel'*, *äimeä*, liv *imäb* stb. A finnségi — lapp — permi adatok is eltérnek hangalakikilag: lapp N. *ämiidit*, *håmiidit* — zürjén *jumol*, *jumid*, votják *jumal*. Ilyenformán nem biztos, hogy ezeket az adatokat feltétlenül vissza kell vezetni egyetlen alapformára. De ha igen, akkor igaza van LYTKINNEK (i. h.): nem **imä-*, hanem mondjuk **joma-* látszik a legjobb megoldásnak. A **jo-* > *i-* fejlődés a finnségi nyelvekben nem lehetetlen, vö. pl. finn *iho*, mord. E. *jožo*, cser. *iuzž*. Az idézett szavak *l*, *r* képzőeleme is a deskriptív jelleget tükrözheti.

Jelentéstani szempontból tanulságos, ha szóba hozzuk azokat a szamojéd adatokat is, amelyeket a SKES. kérdőjellel a finn szavakhoz kapcsolt: nyenyec *namheli* 'ist schmackhaft' stb., kam. *nāmȳä* 'süss'. Ezeket a szavakat korábban törölttem az etimológiából (i. h.), azzal hogy hangutánzó-hangfestő jellegűek, föltehetően a *namč* 'essen' ige származékai. Nos, a hangutánzó jelleg a finn-permi szavaknál is lehetséges. A szamojédra nézve 'ehető' → 'ízletes, édes' fejlődést tettem föl. Ezt a föltevést a finnugor nyelvekre nemigen alkalmazhatjuk, mert azokban **am-*, **em-*, **im-* 'essen' ige nincsen. De a deskriptív jellegre utaló alaktani vonások alapján arra lehet gondolni, hogy a szócsalád alapjául a **jam-*, **jom-*, **ām-*, **im-*, **am-* tövek szolgáltak, amelyek pedig eredetileg az embernek egy-egy ínycsiklandó látvány fölkelte étvágát voltak hivatva kifejezni.

A finn-permi, a szamojéd és a magyar szavak rokonok tehát annyiban, hogy föltehetőleg mindannyian az étkezéssel kapcsolatos deskriptív, érzelmkifejező indulatszavakból keletkeztek, az indíték azonban mind a három esetben más volt, s így a szóban forgó szavak egyeztetése nem ajánlatos.

RÉDEINEK az *emel* igével kapcsolatos magyarázata szerintem is téves. Mivel azonban sem a TESz., sem MSzFE. nem fogadja el magyarázatát, a cáfolatot mellőzhetőnek tartom.

IV. A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása az ősmagyarban (Népr-Nyelvtud. VIII, 23—31).

Ezzel az írással kapcsolatban több észrevétel hangzott el. N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LXVIII, 79) meggyőzőnek tartja. Elvben RÉDEI is elfogadja (Nyelvtud. Ért. LVIII, 167—168), de egyes etimológiákkal nem ért egyet: „... olykor azonban a szerző merész, hangtanilag és jelentéstanilag nehezen vagy egyáltalán nem igazolható feltevésekbe bocsátkozik (pl. a *tele* ~ *dagad* etimológiai összefüggése, *faj*, *áll* 'Kinn', *öv*). Ezek cáfolatára itt nem térhetünk ki, csupán példaként említjük meg, hogy az osztj. Vj. *läyälä* 'warten ...' igének a m. *öv* és a finn *säästää* 'megtakarít ...' szóval való összekapcsolása egyebek között azért sem lehetséges, mivel a Vj. *l*-tanúsága szerint az osztják szóban eredeti **l*-tehető fel. Egyébként a magyar és a finn szó sem egyeztethető egymással”. — írja RÉDEI. RÉDEI cikke különben a velarizációval ellentétes palatalizációs folyamatot vizsgálja, címe: „A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban”. Tíz esetet hoz fel a palatalizációra.

Elvi ellentétéről tehát nincs, de nem is igen lehet szó közöttünk. Ha egyszer van palatalizáció, akkor velarizációnak is kell lennie. Persze egy-egy palatalizációs hangváltozás sokkal inkább szembetűnő, hiszen az *l*, *n*, *s* stb. betűkre rá van írva a palatalizáltság jele, az *ŋ*, *k*, *γ* betűkön viszont semmi sem mutatja az általuk jelölt hangok velarisságát (csak maga a betű).

Vegyük sorra most már cikkem néhány etimológiáját! A *ragad* szóról írottakat RÉDEI elfogadja, a *dagad*-ról adott magyarázatomat viszont nem. Elveti az etimológiát a MSzFE. és a TESz. is. A *dagad*-dal (i. h.) a következő osztják adatokat vetettem egybe: V—Vj. *tōŋatā* 'sich füllen, satt werden', *tōŋtām* 'kylläinen, cymäü', Vj. *tōŋtewtā* 'füllen, voll machen', V. *təŋtəwti* 'imper.', V—Vj. *tōkəntā* 'sich füllen (die Stube); eng werden', Irt. *teknəm* 'vollgestopft' stb. Az osztjákban százszámra fordul elő az *e ~ ə*, *ə ~ ö* váltakozás (vö. STEINITZ, OstjVok. 34 kk.), s nagyon gyakori a palato-velárisok melletti *e > ő*, *ə > ő* labializáció (i. m. 112 kk.). Ezért igen valószínű, hogy a következő szavak is idetartoznak: (KARJ.—Torv. 992—993) V. *tōŋrəmtā* 'kneifen', Trj. *tāŋərtayə* 'mit den Fingerspitzen greifen, nehmen', Kaz. *tāŋərti* 'kneten (Teig mit Händen)' stb., Ész. (AHLQV.) *tanğyrtlem* stb. 'drücken, pressen, kneten', Déli (PATKANOV) *tenrem*, *tanrem* 'drücken, pressen, kneten', (Karj. OL.) Kond. *təŋərt*-, O. *təŋərt*- stb.

Ez utóbbi szavakat WICHMANN (FUF. XI, 223) a magyar *dagad*, *dagaszt*-hoz kapcsolta a következő vogul és zürjén adatokkal együtt: vog. (MUNK.) É. *+tanerti*, K. *+tāŋerti* 'drücken', É. *+tanriti* 'zusammendrücken', *+tanrali* 'kneten'; zürj. *dundəŋi* 'schwellen, aufschwellen' stb.

A MSzFE. a zürjén *dundəŋi* idetartozását lehetségesnek tartja, az obi-ugor szavakat azonban, hivatkozva azok eredeti magashangúságára, az etimológiából kizárja. Jelentéstanai nehézséget nem említ, így hát egyedül a hangrendi eltéréssel van baj. Egyéb hangtani akadály nem is igen lehet, hiszen a szókezdő *d*- csak **t*-ből alakulhatott ki a zöngés -g- hatására, maga a -g- pedig több biztos etimológiában is rokon nyelvi *ŋ*-nek felel meg: *agg*, *ég*, *fog*, *fogoly* stb. Egyeztetésünk igaza tehát azon múlik, lehetséges-e eredeti palatális magánhangzók velarizálódása meghatározott

hangkörnyezetben. Más szavaknál RÉDEI is elfogadja a velarizálódást, s az *akar*-ra nézve a TESz., valamint STEINITZ (DialWörtOstj. 140) is lehetségesnek tartja, holott az *akar* etimológiája a hangrendi eltéréseken kívül más szempontból is problematikus.

Szerintem az etimológiát a lehetséges egyeztetések közé sorolhatjuk. Hangtaniilag — továbbra is azt vallo — **tāne*-tőből kell kiindulni. Az idézett vogul adatok talán ezt képviselik, bár nehéz a pontatlan lejegyzések alapján állást foglalni. Az osztják (*ä >*) *e ~ ə ~ ö* képviseletek nem igényelnek magyarázatot, sok szóban megfigyelhetők efféle változások. Az *ä > e*-re nézve vö. STEINITZ, FgrVok. 20, MIKOLA i. h. 25! A magyarban velarizáció történt. Az zürjén *u*-t nem kell föltétlenül **a*-ból eredeztetni. Mint LYTIN kimutatta (IstVokPermJaz. 220—223), a zürjén *u* több esetben közpermi **ü* közvetítésével eredeti palatális magánhangzóból származik.

Jelentéstanilag nincs probléma. A régi 'nyom, szorít, telenyomkod, nyomkodással felduzzaszt' jelentés *dagaszt* szavunkban máig is megmaradt. A *dagad* alapjelentése az ÉSz. szerint 'folyadékot szív magába, és vele telítődve térfogatában növekszik'. Ilyenformán az osztj. *tōhetä* stb. 'sich füllen, satt werden', *teknäm* 'vollgestopft' stb. idekapcsolása jelentéstanilag nagyon is indokolt. A zürjén szónál is megvan a telítődés motívuma: (FOKOS) 'schwellen, aufschwellen (Intr.); unbeweglich werden (wenn man z. B. viel gegessen oder getrunken hat), erstarren stb.'

Az elmondottakból kiviláglik, hogy jelentéstani szempontból a *telik* ige is idekiváncozik ebbe az összefüggésbe, bár a hangrendi eltérés miatt fel sem merült eddig esetleges idetartozása. Nézzük, van-e hangtani nehézség a hangrendi eltéréseken kívül! Mivel finnugor szavakban a magyar *d*- csak **t*-ből jöhet, a szókezdettel nincs probléma. A *dagad*-ot eddig senki sem tartotta jövevényszónak, s jelentése alapján bizvást finnugor eredetűnek tekinthetjük. Van-e a *tel*-ben olyan hang, amely a *dagad* *g*-jének megfelelhet? A finn *täysi* *y*-je, a vogul K. *täylä* stb. *y*-je alapján azt mondhatjuk, hogy van. Hogy a mai magyar *tel*-tő belsejében a palato-velárisnak nincs nyoma, az más kérdés. Hogy hová lett, arról lehet vitatkozni, bár szerintem a *tel*, *teljes* *tel*-tővéből arra következtethetünk, hogy metatézis történt, s a *-j*-t tehát a finn *y*, vogul *y* megfelelője. Egyébként a magyar *lel* igében sem találjuk a megfelelő finn *lōytä* *y*-jének folytatását. Erről idézett cikkemben részletesen szoltam. A legproblematisabb talán még az volna, hogy ilyenformán a **tān*(•)*de de* elemét képzőnek kell nyilvánítani, de mivel tudjuk, hogy az alapnyelv fogalomszavai eredetileg két szótagosak voltak, ez sem jelenthet elháríthatatlan akadályt.

A *faj* szóról adott magyarázatom szintén az elutasított példák között szerepel RÉDEINél. Csakhogy — mint utaltam is rá — az etimológia nem tőlem, hanem MÉSZÖLYTől származik. Számomra megnyugtató, hogy a TESz. komolyan számításba veszi MÉSZÖLY elgondolását.

Az *áll* (fn.) szónál a MSzFE. és a TESz. is RÉDEI álláspontjára helyezkedik. Úgy látszik, nem sikerült meggyőződen bizonyítanom, hogy az osztják *-ōñä-* nemigen felelhet meg közvetlenül a magyar *á*-nak. Ez volna rá az egyetlen példa, ugyanakkor amikor több szó is az eltérő, szabályos képviseletet mutatja, pl. *ñōyās ~ nyuszt*, *tōyäl ~ toll*, *lōñät ~ olvas*, *tōñämtä ~ tud!*, *jōyät ~ jut* stb.

A MSzFE. és a TESz. a következő egyeztetést adja első helyen: osztj. V—Vj. *ōñäl*; votj. *añlās anges, andes* stb.; cser. U. *onlaš*; lapp N. *äl'dnâ ~ äl'gñä*, Ko. *ēñä*. Az alapalakot **onlā* vagy **olnā* formában teszik föl. Ez ellen a rekonstrukció ellen azonban föl lehet hozni egyet s mást, s ami a legsúlyosabb, még azt is, hogy egyes idekapcsolt adatok eredeti palatális hangra látszanak utalni. Így a lapp N. *ä*

aligha jöhet másból, mint korábbi palatális vokálisból. COLLINDER (CompGr. 162) ugyan egy-két szóban **u*-t is megenged, de egyrészt a többi nyelv alapján **u* itt nem valószínű, másrészt a lapp *â* (<**u*) palato-velárisok előtt jelentkezik (pl. *lâkse, sâñás*), s így jó okkal gondolhatunk ezen egy-két szó esetében velarizációra azokban a nyelvekben, ahol most *u* áll. A votják *anlās*-nál is inkább palatális, mint veláris előzményre gyanakodhatunk. Itkonen (FUF. XXXI, 323) egyetlen egy olyan permi *a*-t tartalmazó szó említ, amelyik esetleg **o*-ból eredhet: ?? zürj. *kad*, s mint látjuk, azt is két kérdőjellel látja el. Előpermi **ä, *e* viszont komolyabban szóba jöhet (i. h.).

Ezek alapján az az érzésem, hogy sajnos nehéz túljutni azon a több évtizedes hagyományon, mely szerint a palatális hangrendű szó a palatálissal, a veláris a velárisal simán egyeztethető, még akkor is, ha — mint itt is — a velarítás egyik-másik nyelvben világosan másodlagos. A fő dolog csak az, hogy most ne legyen hangrendi eltérés.

Én meg vagyok győződve róla, hogy előbb vagy utóbb kiderül: az *áll* szavunk egész rokonsága magas hangrendű volt eredetileg. Végső soron talán még az osztj. V. *ōñāl* és az Irt. *āñan*, V. *āñan* családja is összefügghet egymással egy **āñe*-tő alapján. Ebből a tőből alakulhattak ki a palato-veláris *ñ, ɣ* velarizáló és szűkítő hatása által (vö. erre nézve idézett cikkemen kívül még: ITKONEN, FUF. XXIX, 331—332; STEINITZ, FgrVok. 25; N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. LXVIII, 78—82; MIKOLA, Népr-Nyelvtud. XI, 20 is) az egyes nyelvek hangtanilag eléggé eltérő képviseletei. Nem gondolnám, hogy egyetlen rekonstruált magánhangzóból bárki is le tudná vezetni a rokon nyelvek képviseleteit, anélkül, hogy erőszakot tenne a hangtörténeten. Csak úgy fejthető meg ez az etimológia — annyi más etimológiával együtt — ha minden nyelvben és minden időben számolunk a hangkörnyezet befolyásán alapuló sporadikus hangváltozások lehetőségével.

Az **āñe*-tő különböző képzőket vett föl az egyes rokon nyelvekben. Képző-eltérés a MSzFE. etimológiájában is van: votj. *an̄des* stb.

Végül a magyar *óv* etimológiájáról kell még néhány szót ejtenem. Bővebben a Néprajz és Nyelvtudomány tavalyi kötetében szoltam róla (XI, 24). Ami az osztj. Vj. szókezdő *l*- megfelelést illeti a *lāyaltā* (< **sāyes*-) igében, arról megemlítettem, hogy ez az *l*- a szóbeljei szabályos *-l*- (< **-s*-) asszimiláló hatásával magyarázható (vö. CompGr. 60). Egy-egy kanonizált etimológiában RÉDEI is számol ilyen lehetőséggel, például az MSzFE.-ben az *arasz* címszónál: „Az osztj. O. *sōras* *s*- hangja a szóvégi **ś* (> osztj. *s*) asszimiláló hatásával jól magyarázható”. Kénytelen vagyok szóvá tenni továbbá, hogy RÉDEI szófejtésemet kommentálva — akaratlanul is — csökkenteni annak jelentéstani hitelét. T. i. az *óv*-val egyeztetett rokon nyelvi szavak szerteágazó jelentései közül csak az egymástól leginkább eltérőket idézi, holott az osztják szónak ’warten’ mellett ’aufpassen, wache halten, besehen; im Auge behalten; sich hüten’, más nyelvjárásokban ’hüten (Vieh), sparsam anwenden, schonen’, a finn megfelelőnek a ’megtakarít’ mellett ’megőriz; óv, kímél; elhalaszt’ jelentései is vannak. A kiterjedt jelentéskörű szavak alapjelentése hajdan — az osztják adatokból következtetve — talán ’figyel, szemmel tart’ lehetett. Ebből az összes többi jelentés jól levezethető.

V. A *t* tárgyrag eredetéhez (NytudÉrt. XLVI, 57—62).

Ebben az írásomban a magyar nyelvtörténet egyik fontos kérdésében fordultam szembe az általános felfogással. BÁRCZI azonnal válaszolt is fejtegetéseimre, és mindenestül elutasította őket (MNY. LXI, 276—81). Valamivel később RÉDEI is azonosította magát BÁRCZI ellenérveivel, noha ő nem a közfelfogást képviseli, hanem saját külön véleményét hangoztatja (MNY. LVIII, 421—35; ALH. XVI, 111—133).

BÁRCZI cikkére már válaszoltam (MNY. LXII, 441—461). RÉDEI felfogását részletesen cáfolgatni talán nem szükséges. Tudomásom szerint egyedül SAUVAGEOT foglalkozott vele (BSLP. LIX, 268—269), s lényegében elvetette. Mind a finn-ugor nyelvészeti összefoglalás, mind a magyar nyelvtörténeti kézikönyv az általam is képviselt nézetet vallja (HAJDÚ, Bevezetés... 75—77; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 422—423).

RÉDEI szerint: „Die von Bárczi gegen die Auffassung Mikolas vorgebrachten Argumente akzeptieren wir in vollem Masse”. Ezek szerint az én MNY.-beli érvelésem „in vollem Masse” RÉDEINEK is szól. RÉDEI egyébként BÁRCZI GÉZA gondolatmenetét nem bírálja, holott az ő szempontjából BÁRCZI nézete legalább olyan hibás, mint az enyém.

BÁRCZI érvelését még meg is toldja RÉDEI a következőkkel: „Vollkommen falsch ist auch die Meinung Mikolas, dass sich in den verwandten Sprachen mit objektiven Konjugationen ebenfalls Personal- oder Demonstrativpronomina mit Akkusativwert mit dem Verb verbunden hätten. Wenn es so wäre, könnte man fragen, warum nicht das uralische Akkusativsuffix *-m* zum Ausdruck des Objektes in einer oder anderer fin. Sprache an das Verb angefügt wurde?”. „Die Bezugnahme Mikolas auf solche ieur. Formen wie z. B. schwed. *finnas* 'sich (be)finden', russ. *мыться* 'sich waschen' ist nicht stichhaltig, weil diese Verba Reflexivpronomina enthalten...”

Az idézet első fele meglepő. Ugyan hogy járulhatna egy verbum finitumhoz accusativusrag? Egyébként ez egyáltalán nem is következik a tárgyas ragozásról adott magyarázatomból. — A *finnas*, *мыться* szavak reflexív jellegéről helyesen emlékezik meg RÉDEI, csak éppen azt felejtí el megemlíteni, hogy én több más példát is idéztem, amelyekben tranzitív igékhez tapadt a tárgyi értékű névmás.

A RÉDEI-féle magyarázattal kapcsolatban csak egyetlen dologra akarok utalni. RÉDEINEK el kellett volna végeznie egy ellenőrző vizsgálatot. Ha a determinálás, mint RÉDEI fölteszi, eredetileg csak az alanyon volt meg, s onnan terjedt át egyeztetés által az igére, abból következik valami: az ige tárgyas egyes szám 3. személyű ragjának meg kellene egyeznie az illető nyelvben determinálásra használt birtokos személyraggal, hiszen eredetét tekintve azonos vele. Ám ezzel többszörösen is bajok vannak. A magyarban a jelek szerint a 2. személyű birtokos személyragot használták determinálásra, de az ige nincs meg az objektív ragozásban a *t*. A keleti osztjákban a tárgyas igeragozásban *-ta*, *-tā* van, olyan alak, amilyen a birtokos személyragok között nem is fordul elő.

Ez az egyszerű vizsgálat is mutatja, hogy RÉDEI föltevése nem állja ki a próbát. Persze azért megvan a tudományos jelentősége: világosan összefoglalta a tárgyas ragozás problematikáját, rámutatott a kérdéskör megoldatlan voltára, s ezzel elindított egy termékeny eszmecserét, amely remélhetőleg közelebb visz majd minket a tárgyas ragozás számos részletének tisztázásához.

KRITISCHER RÜCKBLICK

von

T. MIKOLA

Der Verf. nimmt erneut Stellung zu einigen vielumstrittenen Fragen der ungarischen und fgr. Sprachwissenschaft.

I. Der Verf. bringt weitere Beweise dafür, dass das ung. Wortbildungssuffix *-ság, -ség* ursprünglich zur Bildung abstrakter Nomina gedient hatte. Wenn dem so ist, dann kann das Suffix *-ság, -ség* von *ség* 'Hügel' nicht abgeleitet werden. Der Ursprung des Suffixes könnte vielleicht mit Hilfe eines der folgenden Wörter geklärt werden: fi. *henki* 'Seele, Leben' usw., oder fi. *sää* 'Wetter, Witterung' usw., oder wog. LU *ši* 'Zeit' usw.

II. Im zweiten Teil des Artikels wird die phonematische Umschrift eines ostj. Wortes korrigiert.

III. Im dritten Teil behandelt der Verf. die Etymologie des ung. Wortes *émelyeg* 'es ist einem übel'. Der Verf. hält das Wort für eine onomatopoetische Bildung. Auch fi. *imelä* 'süßlich' und die mit ihm verbundenen Wörter der verwandten Sprachen dürften onomatopoetischen Ursprungs sein.

IV. Im Zusammenhang mit der velarisierenden Wirkung der palato-velaren Konsonanten erörtert der Verf. die Etymologie der folgenden ung. Wörter: *dagad* 'schwellen (intr.)', *teli* 'voll', *áll* 'Kinn', *óv* 'schützen'.

V. Im letzten Teil beschäftigt sich der Verf. mit Rédei's Erklärung vom Ursprung der objektiven Konjugation. Nach Rédei sollte die obj. Konjugation im Ung. so entstanden sein, dass das determinierende Element vom Ende des Subjekts auf das Prädikat übertragen wurde. Dieses Element sollte auch am Prädikat anfangs die Determiniertheit des Subjekts bezeichnet haben, und erst später wäre es auf das Objekt des Prädikats bezogen worden. Die Verfehltheit dieser Annahme ist leicht einzusehen. Wenn Rédei's Erklärung richtig wäre, sollte ein *t* in der obj. Konjugation des Ung. vorhanden sein. Im Ung. wurde nämlich das Pxsg2 als determinierendes Element gebraucht.

TESTRÉSZNEVEKBŐL ALAKULT MÉRTÉKNEVEINK TÖRTÉNETE

V. TENYÉR

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A *tenyér* alapszókincsünkbe tartozó szó, gyakran használja a mindennapi nyelv. Korán felbukkan nyelvemlékeinkben. Az első adat a SchlSzj.-ből (392) való: „palma — *tener*” (még egyszer a 394. lapon). A szójegyzékek közül az említetten kívül Szikszainál találjuk még meg (l. lentebb), régi szótárainknak azonban szinte mindegyike tartalmazza. A szó ma már általában csak testrészjelentésben használatos. Jelentését az ÉrtSz. (VI, 601) így fogalmazza meg: „1. A kinyitott kézfej belső oldala, rendsz. mindkettő együtt, néha csak az egyik, gyak. az ujjakkal együtt... 2. A behajtott v. marokba fogott kézfej belső része.”

Régebbi nyelvhasználatunkban — régi szójegyzékeink, szótáraink bizonyosága szerint — s nyelvjárásainkban ma is ugyancsak a kéz belső felületét jelentette, de nem akármilyen, hanem kinyitott, kiterjesztett helyzetben, kiegyenesített ujjakkal. A SchlSzj. második (394) adatához (ir — *tener*) fűzött magyarázata SZAMOTÁnak erre utal (ir — hantblat [Handblatt] Dief.). Szikszainál (89) ezt találjuk: „Palmus, manus digitis explicatis, — *Tenier*”; Adáminál (Wb. 78*): „*Tenyér*, *tenér* die Fläche der Hand; *Tenér*, *tenyér* Handfläche”; Simainál (VégSzót. 128): „*Tenyér* (megnyílt kéz.) ... *Palmus*, *palma*”; Mártonnál (Lex. II, 440, 441): „*Palma* ... *tenyér*; die flache Hand; *Palmula* ... (Dimin. a palma) *tenyér*; die flache Hand oder Hand; *Palmus* ... *tenyér*, *tenyérformájú lap*; die flache Hand oder Gestalt derselben”. A PPB. I, 349. lapján található értelmezés nem világos: „*Tenyér*: *Palmus*, *Palma*. die zwerch Hand”, bár ez is az említett jelentésre utal.

Nyelvjárásaink ugyanezt mutatják. A MTSz. nem értelmezi, a SzamSz. (II, 383) szerint: „*tenyér* *tēnyēr*, *tenyēr* ... 'flache hand'”; a CsángóSz.-ban (150) ugyanígy: „*ten'ēr* ... *tenyēr*, Handfläche, die flache Hand”; az OrmSz. (539) értelmezése is: „'flache Hand'”. A SzegSz.-ból (II, 567) ez nem nyilvánvaló: „... *tōnyēr* ... 'a kézfej belseje’”.

Irodalmi adatot ugyancsak szép számmal idézhetünk: „Kacagtam egyet és lefordított *tenyérrel* intettem, mintha le akarnám fektetni a peckes szavakat.” (Tamási Á.: Szegénység szárnyai 96; Szépir. Kk. 1956); „— Csak nem kapok kosarat? — pillogott a színház igazgatója az asszony felé, két *tenyerét* feléje fordítva...” (Kosztolányi: Pacsirta 65; Szépir. Kk. 1961).

Az összeszorított vagy valaminek megfogására begörbített ujjú kéznek megvolt és ma is megvan a maga külön neve: *ökl*, illetőleg *marok*. CzF. (VI, 219) szerint a *tenyér* „... A kinyitott kéznek lapja. Midőn kezünket öszveszorítjuk: *öklöt* alakítunk, ha pedig öblösen öszvehajtjuk, hogy bele valamit vegyünk vagy fogjunk, *marok* a neve.” Egy Kosztolányi-idézet a mai irodalmi nyelv síkján mutatja szemléletesen az említett szók jelentéseinek egymáshoz való viszonyát: „*Ökle* kinyílt és *tenyérre* változott.” (Aranyárkány 381; Szépir. Kk. 1961; a *tenyér* szó viszonylag gyakori szava Kosztolányinak). Az ÉrtSz. értelmezése tehát kissé tág, hiszen a két

kéz belső felületét együtt, különösen „behajtott v. marokba fogott” helyzetben nemigen nevezzük egyszerűen *tenyérnek*.

2. Magának a *tenyér* alapszónak nem alakult ki mértékjelentése. A mérték-jelentés felé mutatnak azonban az olyan szerkezetek, illetőleg összetételek, amelyek utótagja nagyságot, hosszúságot, szélességet jelentő szó, s az előtaggal hasonló határozói szerkezetet vagy összetételt alkot: „A [salétrom-darab] legfelső része pedig, a’ mellyik mindenkor leg-szebb, és leg tisztább szokott lenni, *tenyér szélességre* töröttessék ...” (Rácz S.: Salétrom-főzés 61*; 1780-ból); „... alsó ajka [ti. Urakatnának, az indus hercegasszonyoknak] egy csigahéjra ki lévén feszítve, szépen lenyult az állig, fülecskéiből, melyek *tenyérnagyságra* meg voltak nyujtva, egész füzér állatfogak lógtak alá ...” (Jókai: Árnyképek, Nemzeti kiadás XIV, 38; „a jég-táblákat *tenyérnagyságu* ... csuszák [képezték]” (Tóth K.: Honvédmen. 78*; 1870-ből).

3. Mértékjelölő használatban leginkább a *-nyi* képzős származék fordul elő. A *tenyérnyi* szó — éppúgy, mint a többi mértéket is jelentő testrésznév vagy testrésznévi származék — nem jelöl pontos nagyságot. A szó használatában három jelentés-árnyalatot ismerhetünk föl. Jelölhet akkora nagyságot, amekkora éppen egy ember tenyere; ezenkívül kifejezhetjük vele valaminek a szokottnál kisebb, illetőleg nagyobb voltát. CzF. (VI, 220) is megkülönbözteti az első két használatot: „Szoros ért. terjedelemre a *tenyér* nagyságához hasonló. Átv. a maga nemében igen kicsi terjedésű. *Tenyérnyi hely, lepenyke. Tenyérnyi ablak.*” —, a harmadik jelentésről azonban nem ír. Az ÉrtSz. (VI, 601) szintén csak az első két jelentést említi.

Lássuk a három jelentést külön-külön.

a) A *tenyérnyi* jelentése az alábbi példákban ’tenyér nagyságú’: „Nem illik, hogy a’ gyalog legényeknek kurta legyen Dolmányok, mint a lovagló Huszároknak: egy *tenyérnileg* azért övökön alól érjen.” (Fáber: Hadiemb. 146*; 1759-ből). Bár szótáraink elég szűkszavúak, példamondatok híján is ezt a jelentést lehet kikövetkeztetni az alábbi adatokból: „*Palmāris*, e ... 3. *tenyérnyi*, *arasznnyi*; handbreit, spannenlang” (Márton J.: Lexicon trilingve II, 441; 1818-ból.) Ugyanígy még itt, a *palmārius* címszónál, ugyancsak harmadik jelentésként találjuk ezt az értelmezést. A *Palmus* címszónál (II, 441) is említi Márton József a *tenyérnyi* szót, második jelentésképpen: „*Palmus* ... 2) kettős mérték neve, *Palmus minor*; egy *tenyérnyi*, vagy négy ujjnyi szélesség, egy lábnyom negyed része; die Breite von vier Fingern oder vier Zoll ... *Palmus major*; egy *arasznnyi* egy *arasz*; eine Spanne oder zwölf Zoll”. Itt a mértéknek egymáshoz viszonyításában a szótáríró pontosságra törekvése nyilatkozik meg. Valószínű, hogy Márton József szótára hatott Wagner Phraseológiájára, és ennek köszönhető az utóbbiban (1019) a *Palmarius* címszó hasonló értelmezése: „*Palmarius* ... *Tenyérnyi*, *arasznnyi*: einer Hand breit, einer Spanne lang”.

Itt említjük meg a SzegSz. (II, 567) általános értelmezését: „*tenyérnyi* *tönyérnyi* mn. ’akkora, mint az ember tenyere’”. Ezt a származékot sem a CsángóSz., sem a SzamSz., sem az OrmSz. nem szótározza.

A szépirodalom nyelvében is ismert ez a jelentés, pl.: „Egyéb se hibázik már, asszonyonéném, csak egy kis lisztecske meg egy-két tojás meg egy *tenyérnyi* szalonna” (Móra: A vadember és családja. Göröngykeresés 273; Magvető Kk. Bp. 1960).

b) Jelölhet a *tenyérnyi* a szöveggörnyezettől függően relativ kicsinységet, ha olyan valaminek a nagyságát jelöli, amelyből kicsiny, kevés egy *tenyérnyi*, mint pl. a következő adatok is mutatják: „... nem folytatik ott a Törvény ... ennyihány

tenyérrnyi vagy *arasznyi földről*” (Pinamonti J. P.: 188;* 1755-ből); „ez a nagy nap a’ földtől nem egy két *tenyérrnyire* van, hanem több mint tizen nyoltz million mért-földnyire” (Horváth Á.: Éjtszaka 11*; 1791-ből); „Mi lesz drágább otthonunknál?! Legyen bár szűk, csak *tenyérrnyi*, Meg tudunk mi benne férni” (Vargha Gy.: Dalok 175); „... az utból nem látszott egy *tenyérrnyi* sem, csak a lovak taposása a hig sáron jelezte, hogy csapáson vagyunk” (Hegedüs S.: Óriások 94*; 1898-ből); „... nem tudtam azon az átkozott *tenyérrnyi* párkányon megállani” (Dutka: A nagy kaland 170).

c) Jelölhet a szó relatív nagyságot is attól függően, mire vonatkozik. Ezt mutatják az alább felsorolt idézetek: „a *tenyérrnyi* széles kard ... gyaníttatja, hogy a kar, mely azt forgatni szokta, nem lehet elgyengülve” (Jókai: Török világ Magyarországon; Nemzeti kiadás III, 17); „Ezen ... bizonyítvány ... *tenyérrnyi* pöcséttel volt ellátva” (Vas G.: Nevess. I, 98*; 1856-ből); „a’ fák tetején *tenyérrnyi*, arasznyi tobozok teremnek;” (Hunfalvy: Vogul föld 199; 1864-ből); „... mintha ma is látnám ... nyakán a *tenyérrnyi* szélességű nyakravalóval” (Déryné Naplója I, 16; 1879-ből); „Az a fehér mente a kék rókaprémmel, a mit ökölnyi csattok s *tenyérrnyi* láncz tartanak a fél vállára vetve ...” (Jókai: A kis királyok, Nemzeti kiadás LXXIV, 124; „... kibuggyant belőle a tinta, rá a szép pirosbársony abroszra, amelyen egyszerre jó két*tenyérrnyi* folttá szaladt szét.” (Móra: A vadember és családja. Göröngykeresés 000. Bp. 1960). Ritkán személyragot is találunk a mértékképző előtt, ez a hasonlításnak — a többi testrésznev módjára — egészen konkrét jelentésárnyalatot ad, például: „... megevett ... egy *tenyeremnyi* szalonnát” (Benedek E.: Falusi bohémek 71*; 1900-ból).

4. A *tenyér* szóból is alkothatunk -s képzővel melléknevet. E képzőnek azonban nem olyan egyértelmű a jelentésváltoztató szerepe, mint a -nyi mértékképzőé. Az -s képző hozhat létre mértéket jelentő származékokat (vö. *araszos*, *öles*), a *tenyér*-ből keletkezett *tenyeres* melléknév azonban nem tartozik ezek közé. Jelentése emberre vonatkozóan: „nagy tenyerű, erős’ pl.: *Tenyeres*. Magnas palmas habens” (Sándor I.: Told. 381*; 1808-ből); „*Tenyeres*: Manu fortis, ac strenuus” (Simai Kristóf: VégSzót. I, 163; 1809-ből); „Egyébiránt sok *tenyeres* barátja is van” (Frankenburg: Ősz. vall. I, 234*; 1861-ből); ebből fejlődött a csángóban a ’fizikai munkás, napszámos’ jelentés: „tenereş ... »tenyeres«, Handarbeiter, Tagelöhner” (CsángóSz. 150). (Vö. még VELCSOV MÁRTONNÉ: Tenyeres-talpas; Népr. és Nyelvtud. XI, 43—8).

A növénytan régebbi szaknyelvében is megtaláljuk a *tenyeres* melléknevet: „[A levél] *Tenyeres* (palmatum) mikor egy levél öt vagy hét hosszidat hasábokra van szabdalva, mellyek kiterjedve állanak” (Diószegi—Fazekas: Fűvész Könyv. I, bev. 39*; 1807-ből); „E pálmának csak kevés levele van, s ezek alakja *tenyeres* és ujjas” (Rosti P.: Uti eml. 77*; 1861-ből).¹

Maga a *tenyér* alapszó is szerepel egy-két régi növénynevben. A *spina alba hortensis* régi magyar neve a SzegSz. (I, 837) szerint *kövilapu* volt, másik neve: „*Bodog azsoni*[!] *teniere*, *teöuiske*”.

A *tenyeres* melléknévnél ritkább az -ű képzős származék: a *tenyerű* melléknév. Ennek sem alakult ki mértékjelentése, s a többi, azonos képzős származékhoz hasonlóan csak melléknévi jelzővel bővült formában szokott előfordulni, amely az éppen

¹ A *tenyeres* szó főnévi értelemben jelentette a régi iskolai büntetésnek egy nemét is: a tenyérre adott ütések (vö. Nyr. XXVI, 558).

aktuális jelentésárnyalatot fejezi ki; pl.: „széles *tenyerű* Fejenagy” (Petőfi: A helység kalapácsa).

5. Igei származékok a *-z* és *-l* igeképzővel keletkeztek a *tenyér* alapszóból: *tenyerez*, *tenyerel*.

a) A *tenyerez* jelentése többnyire 'tenyérrel üt': „paskolni: — ... *tenyerezni*, verni, ütögetni” (SzD. 63; 1784-ből); „*Tenyerez*: »Tetczése-szerént öklözzé, a-vagy *tenyerezze*» (Tr. 425). Ezen kívül csak SI.-nál: »*Tenyerezni*. Depalmare. Tenyérrel verni.«” (Nyr. XXXVIII, 397); „Az alku javában foly; jobbra, balra felcsapnak, *tenyereznek* egymással” (Garay A.: Fal. él. I, 57*; 1856-ból).

Mai köznyelvünk nem használja ezt az igét, legfeljebb alkalmilag. Nyelvjárásainkban azonban még él, a Szeged vidéki nyelvben pl.: „*tenyerez* *tönyerez* ... 'egmás tenyerébe nagyokat csapva szórakozik' (baka a kaszárnjában)” (SzegSz. II, 567; a szótáríró Tömörkény I.: A szent Mihály a jégben c. novellájára hivatkozik). (Az itt említett első jelentés: 'kinyújtott tenyérrel várja az alamizsnát' a gazdasági-társadalmi élet megváltozása következtében már elavult.)

Továbbképzett gyakorító képzős származék: *tenyerezget*: „... hullámozó sörénye alatt gyöngéden *tenyerezgette* a nemes állatot” (Bernát G.: Lavotta. 15*; 1857-ből).

b) A *tenyerel* viszont ma is használatos ige, jelentése az ÉrtSz. (VI, 601) szerint: „Tenyérével támaszkodik vmire.” A két igei származék között régebben nem volt jelentéskülönbség, mindkettő jelentése elsősorban 'tenyérrel üt'. Ezt mutatja a következő példa: „... a megáztatott ur arczul *tenyerelte* Ferkót” (Bakahumor 194*; 1878-ból); ezt bizonyítja a CsángóSz. (150) is: „*tenerel* » mit der Handfläche schlagen, ohrfeigen”. A SzegSz. (I, 363) csak igekötős formában ismeri, már speciálisabb jelentésben: „... *beletenyerel* ... 'belemarkol, belenyomja a kezét'”; „... *étönyerel* ... 'elmarkol, elragad'”. (A SzamSz. és az OrmSz. nem szótározza.) Később a *tenyerez* és *tenyerel* között bizonyos jelentésmegoszlás ment végbe, illetőleg a *tenyerez* a köznyelvből kiveszett.

6. A *tenyér* szóval is — éppúgy mint más testrésznevekkel — szép számmal alakultak szólások (vö. O. NAGY GÁBOR: Magyar szólások és közmondások 670. lap: 340—50 sz.). Ezek egyike sem igényel részletező magyarázatot, jelentésük világos, könnyen érthető. Egyik részük semleges hangulatú, mint pl.: *Csupasz, mint a tenyere*; *Úgy ismeri, mint a tenyerét*. Másik részük fokozó jelentéstartalmú és kellemes hangulatú: *A tenyerén hord [hordoz] vkit* 'nagyon megbecsüli, dédelgeti'; *Csak hogy a tenyerébe nem vette* 'nagyon kényeztette, dédelgette'; *Tenyerén hordja a szívét* 'mindig őszinte, nyíltszívű'; *Tenyerén hordozza a szerencse* 'minden vállalkozása sikerül, nagyon szerencsés'. Vannak azonban pejoratív hangulatúak is: *Olyan kétszínű, mint a tenyere* 'álnok, kétszínű'; *A tenyerét tartja* 'ingyen akar kapni vmit' stb.

7. A *tenyér* szó etimológiája mindmáig tisztázatlan, bár megfejtésére igen változatos elgondolások születtek: a rokonnyelvi megfelelőekkel való összevetéstől a német jövevényszók közé sorolásig a feltételezéseknek többféle változata alakult ki.

Elsőnek BUDENZ (NyK. VI, 414) foglalkozott e szó eredetével, s a finn *tantere* (nom. *tanner*) 'tér' főnévvel tartotta közös eredetűnek. Később BOROVSZKY SAMU (NyK. XXIV, 342) német kölcsönszónak vélte, azt gondolván, hogy O. SCHADE Altdeutsches Wörterbuchjának második kiadásában (1872—82) rálelt a magyar szó ófelnémet, illetőleg középfelnémet eredetijére: „*tenyér* Ófn. *tēnar*, kfn. *tēner*, flache Hand. A kölcsönzésre maga Sch. is utal” — írja BOROVSZKY. Azonban bármennyire is kézenfekvőnek látszik ez az egyeztetés, mégsem sorolja a szakirodalom a szót

biztosan egyeztethető német jövevényszavaink közé: „... nem fölösleges arra utalni, hogy lexikális egyezés csalfa látszat is lehet; vannak értelem és alak tekintetében egybevágó megfelelések, a melyek láttára az ember nem hisz a szemeinek, vö. ... *tenyér*: kfn. *tener* »flache Hand« ... stb.” (SCHMIDT JÓZSEF: NyK. XXXVI, 467). Mások viszont nem vetik el végérvényesen az egyezés lehetőségét: „A német jövevényszavak közt is, ha ném. *a*-ból umlaut folytán lett az *ä*, *e*, akkor nyílt *ê* van a magyarban” — írja MELICH (NyK. XXXIX, 42) —, s a példaképpen felsorolt szavak között említi a *tenyér* szót is, bár kérdőjellel.

Amikor pedig — bizzarr ötletként — BARSÍ ÖDÖN a MNy. VIII, 96. lapján, a „Levélszekrény” rovatban felveti a kérdést: nincs-e olyan összefüggés a *tenyér* és *tányér* szó között, mint amelyet a *cseléd* és *család* esetében tapasztalunk, mondván, hogy: „A németben ... *tenyér* = Handteller, a *tányér* szó pedig kétségen kívül kölcsönszó”, a Nyr. XLI, 152. lapján, a felvetett kérdésre az „Izenetek” közt a következő választ olvashatjuk: „Hogy *tenyér* = *tányér*, az hangtanilag alig lehetséges, különösen, ha meggondoljuk, hogy a *tányér*nak első hangalakja a magyarban *tányér* volt. A *tenyér*nek sokkal tetszetősebb német egyeztetését adta Schade Alt-deutsches Wörterbuch-jában: ófn. *tênar*, kfn. *tener* (idézi Borovszky S. NyK. 24:342, Lumtzer és Melich nem említi). Az ehhez hasonló görög *thenar*-ral is rég egyeztetették (l. Cz F.), de — ha átvétel — természetesen csak a német jöhet szóba.” (E választ valószínűleg SIMONYI Zs. írta.)

A SzófSz. (306) e bizonytalanság miatt ismeretlen eredetűnek mondja a szót, szerinte: „... a kfn. *tener* 'ua' fn.-hez való hasonlósága valószínűleg merő véletlen”.

Legutóbb HORPÁCSI ILLÉS (MNy. XLVI, 369—70) foglalkozott a *tenyér* szó eredetével, s igen tetszetős magyarázatot kísérelt meg. Szerinte, bár időrendben az első adatok a *tenyér* hangalak mellett szólnak, mégis eredetibbnek kell tekinteni a *terény* változatot, amelyet — az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint — Decsi (Adag. 19) és Gyöngyösi (Kemény J. emlékezete: RMKT. II, 202), illetőleg egymástól messze eső peremnyelvjárások (vö. MTSz. II, 701—2) őriztek meg a mai napig. Véleménye szerint ugyanis téves az a ma általános felfogás, hogy a *tenyér*-ből jött volna létre hangátvétessel a *terény*, hanem éppen fordítva történt, s azután az újabb *tenyér* forma terjedt el. Hiszen van más példa is arra, hogy egy szónak az egész magyar nyelvterületen a hangátvetéses formája lett általános. Az ilyenféle metatézis hangtani okát DEMÉNEK (MNyTK. 69. sz. 27—8) a hangátvetésről írott munkájában leírt jelenséggel: a liquidáknak a szóvég felé törekvésével magyarázza HORPÁCSI (mint *karanyó* > *kanyaró* stb.).

Az eredetibb *terény* változat HORPÁCSI szerint igei származékszó, s egyetért CzF.-val abban, hogy az a *ter*-től rejlik a szóban, amelyik a *terjed* igében ma is megvan. E tövet HORPÁCSI nomenverbumnak gondolja: „Amint a rokon nyelvekben *kéz-lap*, *kéz-sík* vagy egyszerűen *lap*, *sík* szolgál a 'tenyér' kifejezésére, úgy a magyar *terény*: *tereny*: *tenyer* [n] is lehet a m. 'terecske, síkocska, lap'. Így meg-ny: -n kicsinyítő vagy deverbalis nomenképzős származéka annak a PAIS DEZSÓ szerint nomenverbumnak tekinthető *tér* szónak, amelynek megjelenési formája többek között: *ter*: *tér* l. 'regio plana, Ebene'; 2. 'spatiosus, planus' (NySz.), *tér* 'megy' és 'belefér', *terít*, *terül*, *terjed*, *terel*, *terebélyes*, *terped* stb.” (i. h. 370). Véleményem szerint ide tartozik a bizonytalan eredetűnek tartott (vö. SzófSz. 305) *teher* főnevünk is. Eredetibb *tereh* (vö. NySz. III, 503—6) alakjában ugyanis pontosan megfelelhet egy olyan folyamatos melléknévi igenévnek, amely a fent felsorolt származékok *ter*-passzív igitővéből várható. Emellett szól az is, hogy a *teher* főnévnek

Cal. már *terő* alakját ismeri (vö. még NySz. III, 503). A MTSz. (II, 682—83) pedig a magyar nyelvterület legkülönbözőbb helyeiről jegyzi fel szavunknak *terő*, *terű*, *terü*, *tere*, *teri* változatait. Ezeknek a szavaknak a jelentése a MTSz. (II, 683) szerint: „*tereh*, *teri*, *terő*, *terű*: szállítmány (t. i. a mennyit egyszerre (!) el lehet szállítani, vinni szekéren, a fején v. a hátán). *Égy tereh széna*, *szalma*, *gaz*: ponyvába kötött széna, szalma, gaz, a mennyit egyszerre (!) elbír a fején ...” Tamási Áron is gyakran használja ezt a szót *terű* változatában, az imént látott mértékjelentésben, pl.: „Azzal eléadtam, hogy az utolsó *terű* fáért, a harmadik fordulással, minden percben megérkezhetik a két teherszállító motor s velük Fuszulán, a csaló.” Ábel a rengetegben 115, Bp. 1967).

Jelentése alapján tehát könnyen besorolható a fentebb említett *terjed*, *terped*, *terebélyes*-féle szócsalád tagjai közé, alakját tekintve pedig a R. *tereh* az -ő, -ő, igenévképzőnek azt az eredetibb formáját mutatja, amely az *éh* szóban is megőrződött a mai napig (vö. NYÍRI ANTAL: Az -ő, ő képzős igenevek történetéhez II. rész: Néprajz és Nytud. IX, 28—31). A többi szóalak pedig az -ő, -ő igenévképző ismert alakváltozatait mutatja.

Később is említi HORPÁCSI a szót azon testrésznevek között, amelyek térszinformanév-ből alakultak: „Térszinforma-neveinket szemügyre véve valóban szép számban találunk olyanokat, amelyek korábban testrésznevek voltak ... Találunk olyanokat is, amelyeknél elsődleges a térszíni jelentés, és ebből fejlődött a testrésznév. Ilyenek: *kupa* 1. 'gödör, mély völgy'; 2. 'tarkó' | cseremis *lapa* 'tenyér' ~ magyar *lapos* | *tenyér*: *terény* eredetileg 'sík, lap' stb.” (HORPÁCSI: A -ság, -ség képző eredetéhez: MNy. XLIX, 49).

A felsorolt elméletek közül ez a szófejtés a legvalószínűbb. A szóban forgó testrésznek ilyen szemléletű elnevezésére sok rokonnyelvi analógiát sorol fel HORPÁCSI: „.... osztj. PAAS. — DONN. *kēt* — *pēt* 'flache Hand, Unterteil der Tatze' (*pēt* 'Boden, Grund'), *kqr* — *pāte* 'Fusssohle', irt. PATK. *kēt* — *pete* 'tenyér', *kur* — *pete* 'talp' (*pete* 'lap, fenék') | (cser. BUDENZ *lapa* 'tenyér', *jal lapa* 'talp' (vö. *lap ver* 'lapály') | zürj. WIED. *lapa* 'Pfote', *ki-lapa* 'Handfläche', *kok-lapa* 'Pfote, Tatze, Fussblatt', *ki-pydös* 'Handfläche', *kok-pydös* 'Fusssohle' (*pydös* 'Grund, Boden'), WICHM. — UOT. *lap* 'flache Seite, Fläche, Blatt (an der Hand, am Fuss, Spaten usw.)' | votj. MUNK. *ki-pēdās* 'tenyér, kézlap', *pēd-pēdās* 'láb talp' (*pēdās* 'Grund, Boden') | f. *jalan-alus* vagy *jalan-pohja* 'talp' | ész. WIED. *laba-kāzi* 'Handfläche', *laba-jalg* 'Fussblatt' (*laba* 'Fläche, flache Seite') | lp. LAGERCR. *λə'òpà* 'Innenfläche der Hand, untere Fläche des Fusses', *kĕe'hta-l*. 'ua'.” (i. h. 369—70).

Ezeket a HORPÁCSITól felsorolt analógiákat kiegészíthetjük még mordvin adatokkal: *kéd'* — *lapa* 'tenyér' (= kézlap); *kéd'* *lapâks* (*lapâs*) 'ua' (vö. JUHÁSZ JENŐ: Moksa—mordvin szj. 60); a vogulból is idézhetünk példát rá: „tāl xōlnē *kātlāp* āsit sis-vōj voss vāre 'im! tāl xujnē *kātlāp* āsit ma' il-vōj voss vāre 'im! — Téli fogyasztásra *tenyérnyi* vastagságú hátszírt hadd szerezzek én! Téli fekvésre *tenyérnyi* vastagságú mellsírt hadd szerezzek én!” (MUNKÁCSI: VNGy. III. 1, 93); az itt előforduló *kātlāp* nyilvánvaló megfelelője az idézett osztják, cseremis, zürjén adatoknak.

Az állandósult metatézises szóalakok sorát is növelhetjük jónéhány szóval: ilyen a latin eredetű *lecke* (< lat. *lectio*) szavunk, amely elég sokáig *lekce* alakú a régiségben, pl.: „.... auag zent *leccze* oluaffalokban, auagy zent gondolatokban, vele egyetembe bezelyetek” (VirgK. 139); ilyen — mint ismeretes — a fentebb említett *teher*, valamint a *kehely*, *pehely* szavunk is. HORPÁCSINAK itt ismertetett

etimológiáját csupán az teszi bizonytalanná, hogy kevés a régi nyelvi adat a *terén* ~ *terény* formára. Megjegyzendő, hogy FAJCSÉK—SZENDE (Miről vallanak a magyar szavak? 74) elfogadja ezt az etimológiát, mert ebben a nagyközönségnek szánt ismeretterjesztő munkában ezt olvassuk: „Vannak azonban olyan testrészneveink, amelyek eredetileg térszíni formák voltak. ... Mai *kupa* 'tarkó' jelentésű szavunk: — amely ma már csak a *kupán vág* kifejezésben él — eredetileg 'gödröt, mély völgyet' jelentett; a *tenyér* eredetileg 'síkot, lapot' jelentett...”. (Az én ritkításom. Vné.)

Mivel azonban igen sok, egymástól független nyelvjárásban megtaláljuk, sőt megvan a *tenyeres* melléknév *terenyés* változata a *terenyés-talpas* összetételben KASSAI Szókönyvében (vö. MTSz. II, 701); a *tenyér* -i képzős származéka pedig *térenyi* a Mátra vidékén, ugyancsak KASSAI Szókönyve szerint (vö. i. h.), ezekkel az adatokkal, illetőleg az idézett rokonnyelvi analógiákkal kiegészítve HORPÁCSI etimológiája biztosabbá válik, és elfogadhatjuk végeredményül azt a megállapítást, hogy a *tenyér* testrésznev egy *ter*- igei alapszó származéka.

MASSBEZEICHNUNGEN AUS KÖRPERTEILNAMEN

V. TENYÉR

von

Frau M. VELCSOV

Die Bedeutung des ungarischen Wortes *tenyér* ist 'Handfläche'. Eine Massbedeutung bekam dieser Körperteilname nicht, eine solche Bedeutung hat nur das Derivat aus *tenyér*: *tenyérnyi*. Dieses letztere Wort zeigt dreifache Bedeutungsnuance; diese sind: a) eben so gross wie eine flache Hand; b) ziemlich (relative) gross; c) ziemlich (relative) klein.

Bezüglich der Wortabstammung nimmt der Verfasser die Meinung von I. HORPÁCSI über, und gibt neue Beweise dazu. HORPÁCSI Meinung nach gehört das ungarische Wort *tenyér* zu einer Wortfamilie, deren Mitglieder z. B. *terjed*, *terül*, *terebélyes* usw. sind. Der Stamm dieser Wörter ist: *ter*-. Das Wort *tenyér* hatte nämlich eine ursprünglichere Form: *teren* ~ *tereny*, in denen -n ~ -ny Diminutivsuffixe sind. Die Formen *teren* ~ *tereny* leben in einigen ungarischen Mundarten noch heute. Das heutige Wort *tenyér* ist durch Metathese aus dieser Form zustande gekommen.

A ROMLIK, RONGÁL ÉS ROKONAI EREDETÉRŐL

NYÍRI ANTAL

1. BUDENZ (MUSz.) egy töről származtatja őket a *rohan* 'ruere; stürzen', a *rokkan* 'desidere' és a *rogy* 'stürzen, zusammenfallen' igékkel, és etimológiai kapcsolatot vél közöttük meg a finn *raukea-* (inf. *rauveda, raueta*) 'összedől, ledől, összeomlik, lerogy, elbágyad' stb. jelentésű finn szóval és rokonaival meg a vogul *roxn-* 'umstürzen' igével, de ez a származtatás nem fogadható el (SzófSz.). Hogy miért, erre a kérdésre e fejtegetés végén kerekedik ki a pontos válasz.

BUDENZEN kívül más nyelvész a *romol*, *rongál* stb. eredetével — tudomásom szerint — nem foglalkozott.

2. Az alábbiak azt bizonyítják, hogy ez a szócsalád hangutánzó eredetű. Ennek, mint alább látni fogjuk, az a kétségtelen bizonyítéka, hogy a *romol*, *rongál* eredetileg hanghatással együttjáró cselekvést jelentett.

Legszembetűnőbb ez a *rongál* régi nyelvi jelentésváltozataiban, azért először ezt a szót vetjük tüzetes vizsgálat alá.

3. A NySz. első adata a *rongál-ra* 1516—1519-ből való. JordK 614 (RMNy. V.), Lukács XXIII, 40 (az eredeti helyesírás szerint): „Felelwen azert af mafodyk, *rongallya vala* hwtet, mondwan ...” — Ha ugyanazt a bibliai részt más nyelvemlékeknek ezzel azonos helyeivel összevetjük, a következőket tapasztaljuk: 1466. MünchK. 83rb: „Fèlèluē ke: a: mafic meg poreitā uala ötet mōduā” ~ 1536. Pesthi, Új Test. 177: „Felelwen kegý az mafýk meg feddý wala ewtet mondwan” ~ 1541. Sylvester, Új Test. 121—122: „Feleluin kediglen az málík feddi vala ütet, ezt monduān.” ~ 1590/1765/1794: Károli: „Felelvén pedig a' málík, meg-dorgálá ötet, mondván.” ~ 1626. Káldi: „Felelvén pedig a' málík, feddi vala ötet, mondván ...” ~ Respondens autem alter increpabat eum, dicens ...

Vagyis a latin „increpabat eum” kifejezést ugyanabban a mondatban 1466-ban (MünchK.) „meg poreitā uala ötet”, 1516—19 (JordK.) „rongallya vala hwtet”, 1536-ban (Pesti, Új Testamentum) „meg feddý wala ewtet”, 1541-ben (Sylvester: Új Testamentum) „feddi vala ütet”, 1590-től (Károli) „meg-dorgálá ötet”, 1526-ban (Káldi) „feddi vala ötet” szavakkal fordítják le.

Megfigyelhetjük, hogy a JordK. „megfedd, megdorgál, megpirongat” jelentésben sűrűn használja a *rongál* szót. JordK. 334, Birák X: „Es nekyk zola az wr Isten, es nagyon megh rongalaa ewketh erette”; JordK. 418, Máté XX, 31: „Az fereghók kedeg rongallyak vala hwket, hoğ veztegleneenek” ~ Káldi: „A' fereg pedig feddi vala őket, hogy halgatnának” ~ Károli (1794): „A' Iokafág pedig dorgálja vala őket, hogy hallgatnának” ~ Turba autem increpabat eos ut tacerent.—JordK. 533. Lukács IV, 41: „Es meg rongalwā hwket, nem hagy vala zolnyok, mert twgyyak vala hogy hew vona a Criftý” ~ Káldi (1626): és megfedvén nem hadgya vala azokat fzőllani; mert tudgyák vala ötet Kriftufnak lenni” ~ Károli (1794): „De ő meg

dorgálván azokat, nem hagyja vala szólalniok: mivelhogy tudják vala, hogy ő volna ama' Kriftus" ~ et increpans non sinebat ea loqui, quia sciebat ipsum esse Christum."

Vagyis a JordK. az 'increpo' fogalmat *rongál*, Károli *dorgál*, *megdorgál*, Káldi *fedd*, *megfedd* szavakkal fordítja.

A 'dorgál, fedd, megfedd' fogalmának azonban nemcsak a JordK.-ben kifejezése a *rongál*, szélteben el volt ez terjedve a XVI. és a XVII. században, mert a NySz. szerint megvan ez az itt bemutatott jelentésben a DebrK.-ben, az ÉrdyK.-ben, Komjátinál és Pázmánynál is. Pl. ÉrdyK. 654: „*Meg rongalaa* ewtet, hogy nem akarna mwkawal eelny.” — Komj.: SzPál 376: „Az veenb, ideesb embert kemenyen *meg ne rongaliad*, dorgaliad.” — Comenius pedig Janua (186) c. tankönyvében (1643/1673) ezt a fogalmat a következő szinonimákkal fejezi ki: „Mindeneket *fedd*, *rág*, nyelvével *rongál*” (NySz.).

De van ennek 'ver; fustigat' jelentése is. Molnár Albert 1604-i Dictionarium-a nem áll rendelkezésemre, de az 1621-i III. kiadása (Heidelberg) könyvtárunkban is megvan. Eszerint: „*Rongáлом*. Fultigo, Castigo, Affligo.” — TörtT² I, 394: „Mikes Benedek uram semmi vétek nélkül illetlenül asszonyomat verte, *rongálta*” (NySz.). 1792. SzD²: „*Rongálni*: ütni, verni, lanyargatni, kénzani, gyötreni.” — Ez utóbbi két adat székelgyördi. Csíkszentmártonban, 1890-ben is följegyezték ezt: „*Rongálta* nejét: verte” (Nyr. 19:43; MTsz.). De régebben ez a jelentése is általánosabb lehetett, mert, mint láttuk, Molnár Albert Dictionariumában (1604, 1621, stb.) már megvan (NySz.). Magyar—latin—német, szótárában is (Norinbergae, 1708): „*Rongáлом*, Fultigo, Castigo, Affligo, is. Ich prügle, züchtige, plage.” — 1880. Gyímes: *rongol*=rongál; jelentése nincs megadva (Nyr. 9:504. MTsz.); 1884. Csíkszentmárton: „Mast bizon szeretném, ha a tekintetes ur möggýünne rostátatni, mivel ez a sikosság van, hogy ne *rongáznám* az ökrök lábát” (Nyr. 13:285; utal rá a MTsz.; a kiemelés Ny. A.-tól). Jelentése itt a mellékmondatnak: 'hogy ne okoznám, hogy az ökrök csuszkálással térdre essenek és így összeverjék lábukat'. — A Szamosháton *rongáll*, beschädigen'; *rongállóudik* 'schadhaft werden' (SzhSz.). Példamondatok egyikre sincs; az Ormányságban *rongál*: 1. 'épségben pusztít'. *Nē rongád aszt a kést* 2. 'vkinek testi épségét pusztítja' (OrmSz.); Szegeden *rongál* 1. 'ront', 2. 'kárt okoz, megrövidít'; *rongálódik* 'romlik, nehezen használhatóvá válik' (SzegSz.); WICHMANN (Wb des ung. Csángódiaktes, 1936) nem említi a *rongál*-t.

Amit ütnek-vernek, az *elromlik*. Ezért az 1827-i Német—magyar és Magyar Német Szókönyv utóbbi részében „*rongálni*, *elrongálni*, nach und nach verderben.”

A *rongál*-nak 'ver; fustigo, prügel' jelentéséből érthető e szónak mai nyelvjárási, köz- és irodalmi nyelvi jelentése, melyet CzF. 1870-ben így fogalmazott meg: „*rongál*: Valamely testen, alkotványon, részenként, lassanként, ismételve sérelmeket ejt, a nélkül, hogy épségét teljesen megszüntetné. *Hányás-vetés által rongálni a könyveket. Metélés, ágátördelés által rongálni a fákat. Egészségét mértéktelen életmóddal rongálja.*” — A mai magyar nyelvben a *rongál* jelentését az ÉrtSz. — CzF. jelentésmegjelölését szemmel láthatóan figyelembe véve — így állapítja meg: „(ismételt v. tartósabb tevékenységével) vminek épségét fokozatosan rontja, használhatóságát (folytonosan) csökkenti; vmit koptat, pusztít.” Mégpedig (az ÉrtSz. sorrendjét kissé megváltoztatva): kerítést, szekeret, bútort, tetőt, falat, gépet, szerszámot, könyvet, ruhát *rongál*; szervezetét *rongálja*; magát *rongálja* (aggódással).

A mai magyar nyelvben tehát már nincs meg a *rongál* szónak a régi magyar

nyelvből bőségesen adathozható 'fedd, dorgál, pirongat' jelentése. KRESZNERICS 1818-ban már csak Molnár Albertre hivatkozva említi, de az élő nyelvből adatot nem idéz; MÁRTON JÓZSEF Lexicon-a ugyancsak 1818-ból már nem; a 'castigo' magyar megfelelői az ő szótárában: *megfeddeni, fenyíteni, dorgálni, büntetni*.

Ha már most a *rongál* szónak a magyar nyelvtörténet folyamán eddig fölmerült valamennyi jelentésváltozatát a jelentésfejlődések törvényszerűségeinek szempontjából mérlegeljük, azt kell mondanunk, hogy a jelentésváltozások nem a jelentésváltozatok felmerülésének kronológiai sorrendje szerint folytak le.

A *rongál* szó jelentésváltozatai ugyanis az adatok jelentkezésének sorrendje szerint a következők: 1. 'fedd, dorgál, pirongat; increpo, castigo; tadeln, schelten'; 2. ver; fustigo; prügeln'; 3. 'nach und nach verderben'. — E szó jelentésváltozásának menete azonban valószínűleg a következő volt:

1. 'hangjelenségtől kísérve ver'	—	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;">→</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <p>2a 'az ütés-verés stb. által elront, megrongál konkrét tárgyat',
3. 'szervezetét, magát, vlki hitelét stb. rontja'</p> </div>
		→ 2b 'szóval szid, dorgál, pirongat, rútól (ez utóbbira vö. Pázmány, NySz.).

A mai magyar nyelvben csak a 2a és a 3. jelentése van meg, az 1. jelentése és a 2b elavult. Ha azonban ez így van, akkor a *rongál* hangutánzó eredetű. Hangutánzó eredetű szavak jelentésfejlődésére jellemző az, hogy eredeti jelentésében hangjelenséggel együtt járó cselekvést fejez ki, majd a cselekvéssel együtt járó hangjelenségre vonatkozás sok esetben eltűnik a társadalmi tudatból, és tisztán igei cselekvésnek lesz a kifejezője az eredetileg hangutánzó szó. Ilyen pl. a *tapod, tapog, topog, tapint, tapad, tapasztal* stb. (részben így a SzófSz.). Ilyenek a *patt*-hangutánzó tö különféle származékai, például a *pattan* ebben a kifejezésben: „*lóra pattan*”, továbbá: *si-k-l-ik* a *si-k-ol-t* mellett stb. (MÉSZÖLY: SzegFüz. I, 220—227.). Ilyen a *rohan* is (NYÍRI: Népr. és Nyelvtud. I, 76—81). Még a Lúdas Matyiban is van *rohanó* fák jelzős kifejezés, pedig a fák nem futnak, hanem: kivágáskor robogó hangot hallatva földre esnek:

azonban az erdő
Rengett a sűrű kopogástól s a *rohanó fák*
Vad morgásaitól.

Fazekas Mihály még az élő nyelvből ismerte a *rohan* igének 'hanggal együtt járó cselekvés' jelentését, ma pedig már csak azt jelenti a *rohan*: 'lélekszakadva fut', tehát a cselekvéssel együtt járó, hangjelenségre való vonatkozás a szó jelentéséből eltűnt.

Így volt ez, mint láttuk, a *rongál* jelentéstörténetében is.

4. Alaktanilag nézve a *rongál* szerkezetét, nyilvánvaló, hogy képzett szó. Olyan, amilyen a *hajít* mellett a *hajigál*, a *taszít* mellett a *taszigál*, a *szalad* mellett a *szaladgál*: a *-gál < -gal* gyakorító képzőbokor. A *hajigál* ~ *hagyigál* megvan már 1466-ban is a MünchK.-ben (NySz.) és sűrűn előfordul a későbbi századokban is, egészen napjainkig. A *taszigál*-ra is van adat a XV. század végétől kezdve; legelőször az AporK.-ben: *el tazygal* = eltaszigál (NySz.), tehát szintén az egyik huszita

eredetű nyelvemlékben találunk rá először adatot, és attól kezdve elég sűrűn szerepel. A *szaladgál*-ra nincs adat a NySz.-ban, tehát ez valószínűleg újabb, analógiás alak.

A *R. hagyigál* ~ *hajigál* és *taszigál* arra mutat, hogy eredetileg **hajit-gál* ~ **hagyt-gál* és **taszit-gál* volt, különben az *-i*-e mélyhangú szavakon érthetetlen volna. Ezért a *rongál* is minden bizonnyal **ront-gál*, illetve: **romt-gál* volt, hiszen a *ront* a XV. sz. közepe tájáról való JókK.-ben még *romt*, hasonlóképpen a XVI. századbéli JordK.-ben, a PeerK.-ben, az ÉrdyK.-ben, a Telk.-ben is (NySz.), és a *-t* műveltető képző hatására lett a bilabialis *m* dentális *n*: *ront*. Hogy *rongál* < *ront-gál* < *romtgál*, annak az is bizonyítéka, hogy a *romol*, *romlik* intranzitív, a *rongál* pedig tranzitív.

5. A *romt* > *ront* (a *-t* műveltető képző) eredeti hangutánzó voltára a következő adatok jelentései utalnak: 1525–1531. TelK. 85: „... a forgo zel ... az ő hazat ... eltőre: *el romta*: a men vtes: villamas: es mendörgőc: *el romtac*: es meg egetec: az ő čvryt”; 1630. MA., SB. 132: „A szolgák *bé rontják* az aytót ...”; 1696. Illyés, Préd. I, 137: „A nép a mannat megtöri vala malomban vagy *megrontya vala mosarban*” (NySz.). Az ő házát *elromtá* a forgószél; az ő csűrét *elromták* a mennyütés, villámás és mennydörgők; a szolgák *berontják* az ajtót; a nép a mannát *megrontja vala* mozsárban: e mondatok igei állítmányainak hangutánzó sajátosságát azok tárgyai (házát, csűrét, mannát — ez utóbbi kevésbé), illetve határozója (mozsárban) is érzékelteti, mert olyan konkrét tárgyaknak (csűrnek, háznak) hangjelenség kíséretében való összeomlását, *romlását* (illetve a mannának mozsárban, zaj kíséretében való összetörését) jelentik, melyeknek hangjelenség kíséretében való összeomlását, összetörését az alább tárgyalandó *romol*, *romlik* és származékai is gyakran kifejezik a régi magyar nyelvben, sőt a legrégibb adatok elsősorban ilyen jelentésűek.

6. Legrégibb adatok a *rumlutt* igenévre vannak a XIII. és a XIV. századból, és ezek patakra és templomokra vonatkoznak. 1266: *Rumluthpatak* = *Rumlutt patak*; 1314: *Rumlutheghaz* = *Rumlutt egyház* (= templom); 1328: *Rumluthighaz* = *Rumlutt egyház* (OkI Sz.). Mivel a *Rumlutt egyház* ~ *Rumlutt egyház* 'beomlott, romba dőlt templom'-ot jelentett, a *Rumlutt patak* valószínűleg 'beomlott partú patak' jelentésű volt. A XVII. században keletkezett Zrinyiaszban (I, 31) Zrinyi „Füstölgő szemmel *romlot* bástyát nézte” (NySz.); XVIII. sz. (Bercs. Lev. 365): „Károli uram igen sajnálja Szakmárt, bizonyos terminusok is vadnak az írásban, de hiszen tavaszig *sem épül, sem romol*” (NySz.).

Templomok, bástyák, várak, házak, egyéb épületek nagy zajjal, dübörgéssel *romlanak*. 1517. DomK. 227: „... ez frater, halla hertelenfeggel egzer es ketzer nagy zevrgelt, mynt ha az zent egyház (= templom) *le akarna romlany*” (a NySz. adata, a NyT.-ből kiegészítve). 1626–27. Zvon: Post.: „Az mely ház magával ellenkezc, *meg romol*” (NySz.).

Azt, hogy a házak vagy egyéb épületek nagy robajjal *romlanak*, *leromlanak*, kifejezi a régi nyelv a *lerohan* igével is, 1696. Illyés András: Préd.: „A házak, melyekben nem laknak, *lerohannak*” (NySz.).

A *rohan* nemcsak azt jelenti, hogy 'a ház vagy más épület robajjal összedől', hanem azt is, hogy 'a tömeg zúgolódik, fölzendül' (vö. NYÍRI, Népr. és Nyelvtud. I, 76–81), s ezek a jelentésváltozatok a *rohan* hangutánzó eredetét bizonyítják. A *romol*, *romlik* -t képzős igenévi származéka a XIV. század elején: *Rumlutheghaz* ~ *Rumluthighaz* romladék templomra vonatkozik; azt is láttuk, hogy van a régi nyelvben *romlott* bástya is, s az egyház, mely le akar romlani, „nagy zörgést” hallat;

emlékezetünkbe kell itt idézni azt is, hogy a *romt* fentebb vonatkozott házra és csűrre is.

A *romlás* legrégebb adatai a XV. század közepe tájáról a JókK.-ben (54) a „hegyeknek *romlafaua*”, „kewueknek zewnew *romlafa*” (NySz.) jelzős szerkezeteket mutatják; a hegyeknek és a köveknek szörnyű *romlása* szintén a történnel együtt járó robajjal megy végbe; az 1466-beli MünchK 13vb. Máté VII, 27: „*o romlafa*” = ruina illius, a fövényre épített háznak, az ítéletidő következtében való robajló összeomlását, romlását jelenti. Az 1539-ből való KulcsK 145: „*el romlo kwfa(l)*” (NySz.) kifejezése, az 1643/1673-beli Com. Jan. 105: „A ház *le-omlic, elromol*”, az 1604, 1621. MA. „*ruo, ... -ere ... Lerohanoc, Romloc, Leefem*”, az 1767-beli PPBl.: „*Romlott* falnak hulladékját kitisztítom: erudere” (NySz.), az 1682/83-beli Illyés András: SzÉlet: „A jég *bé-romlék* alatta” (NySz.), az ugyancsak 1682-beli Haller Jánosnál (A békességes tőrés paizsa, 43) előforduló „Terhekalatt *le-romolnak* az ágak” (NySz.): mind-mind arra mutat, hogy a *romol, romlott, romlás* eredetileg konkrét tárgyakra, főképpen hegyekre, házakra, templomokra, kőfalakra, várakra stb. nagy robajjal, hangjelenséggel kísért összeomlását, leomlását jelentette eredetileg, mint ahogy — mint fentebb láttuk — a házat a forgószél *elromtá*, s az ő csűrjét *elromták* a mennyütés, villámás és mennydörgők, de egyéb tárgyak hanggal kísért pusztulását is jelentette a *romol* stb., mint például az edényekét, bálványokét; a jég is *beromlik* stb.

A *romlik* szónak *romladék* származéka: 'rudus, rudera' MA., 'Schutt' PPB (NySz.) szintén a *romlik* fenti jelentésére utal. 1585. C. „*Kő romladéket* behordok: rudero”; 1645. Medgyesi Pál: Égő szövétnek: „az templomnak *romladékji* közdöt”, 1643/1673. Com. Jan. 105: „A ház *le-omlic* és léznec *fal-romladéket*”, továbbá a szintén régi nyelvi „*kő halom és romladék*”, Ninive városának *romladék* falairól” szóló adatok mind amellet bizonyítanak, hogy a *romol* és itt idézett származékai eredetileg olyan tárgyak hanggal együtt járó pusztulását jelentette, melyeknek a pusztulásakor hangbenyomást is keltett.

Amint a 'templom' jelentésű egyház, továbbá a ház, a kőfal, a vár, a hegy stb. hangjelenségtől kísértve omlott, *romlott*, ugyanúgy mondták aztán átvitt értelemben azt is, hogy *romlik, elromlik, megromlik* az eklézsia, az ország, a haza stb. Károli Gáspár 1563-ban „Keet könyv”-ében arról is ír — mint a könyv címében is mondja —, hogy „mi az oka az Magyar orzagnac is *romlafanak* es feidelmeknek szerenczetlenfegecnec.” Magyarai István 1602-ben egykor híres művében „Az országokban való sok *romlásoknak* okairól” értekezik, Rimai János pedig ugyanezen időtájt a magyar nemzet *romlásán*, fogyásán keseregven, egyik énekét így kezdi: „Ó, szegény *megromlott* s elfogyott magyar nép” (Hét évszázad magyar versei, 96).

Ma már a *romol, romlik* szónak nincs meg az eredeti „hangjelenség által kísért” 'omlik, összedől, lerombolódik' jelentése. Ma e szó, mint az ÉrtSz. mutatja: 1. <Használati tárgy, eszköz> épségében használhatóságában kárt, fogyatkozást, szenved; kopik, töredezik”, 2. „<Szerves anyag, főleg enniváló> erjed, penészedik v. rothad; ehetetlenné válik.” 3. „<Egészségi, erőbeli állapot, közérzet> rossz irányba változik.” 4. „<Személy, személyi tulajdonság, magatartás> erkölcsi tekintetben értékéből veszít, rosszabbá válik.” 5. (irod.) Személy tekintélyben, hatalomban alább száll, gyengül.” 6. Valami „valamely helyzet, viszony, ill. vmely közösségnek élete, megélhetése egyre kedvezőtlenebbé válik.” 7. „<Fizetési eszköz> vásárlóerejéből veszít.”

Ezek a mai jelentésváltozatok a *romol, romlik* eredeti jelentéséből ('konkrét

tárgyak, főképpen hegyek, épületek stb. nagy robajjal, zajjal kísérve összeomlanak, leomlanak') mind megmagyarázhatók. Az eredeti jelentésre ma már csak a *romol*, *romlik*: > *rom* 'Ruina' nyelvújításkori elvonás utal, mely a NyÚSz. (227) szerint 1750-ben keletkezett.

7. Befejezésül kiemelem: annak, hogy a *romol*, *romlik*, *romlott*, *romlás*, *romladék* valóban hangutánzó eredetű, ezeknek fent bemutatott legrégebb jelentésváltozatain kívül — mint láttuk — az a lényeges bizonyítéka, hogy a *romt* > *ront* azt is jelenti a régi nyelvben: 'hangjelenség kíséretében lerombol valami tárgyat', és ennek **rontgál* > *rongál* származéka azt is jelenti 1. 'ver' (mely hangjelenséggel is jár), azt is: 2a 'az ütés-verés által konkrét tárgyat elront' és 2b 'szóval szid, dorgál, pirongat, rútol' továbbá: 3. 'szervezetét, magát, vlki hitelét stb. rontja'. E szócsalád jelentéviszonyai természetesen egymás hangutánzó eredetét is bizonyítják.

Végül arra a kérdésre kell válaszolni, hogy a *romol*, *romlik*, *rongál* és családja miért nem lehet közös eredetű a *rohan*, a *rokkán* és a *rogy* igékkel, mint BUDENZ véli, és miért nincs az általam fejtegetett szócsoporthoz etimológiai kapcsolatban a finn *rauhea*- 'összedől, ledől, összeomlik, lerogy, elbágyad' stb. jelentésű finn szóval és rokonaival meg a vogul *roxn*- 'umstürzen' igével.

Azért, mert: 1. a magyar szó abszolút töve a *rum-* > *rom-*, s az *m* nem képző; 2. e szótó származékai a hangutánzó szavakra jellemző régi jelentéseket mutatnak; 3. a finn *rauhea*- szónak csak balti finn megfelelői vannak (SKES); 4. a magyar *rohan*, *rokkán* és *rogy* egymással sincs etimológiai kapcsolatban.

ÜBER DEN URSPRUNG DER UNG. WÖRTER: ROMLIK, RONGÁL UND IHRER VERWANDTEN

von

A. NYÍRI

Der Verfasser beweist, dass die oben angeführten Wörter schallnachahmenden Ursprungs sind. Die Nachweisung des schallnachahmenden Ursprungs dieser Wörter geschieht durch Hinweisung auf die semantischen Eigentümlichkeiten, die für die schallnachahmenden Wörter charakteristisch sind. *Romol*, *romlik* bedeutete ursprünglich: 'ruo; vom Schall begleitet einstürzen 2. B. die Mauer des Hauses, der Kirche, der Burg usw.'; *rongál* < **ront-gál* < **romt-gál* 'fustigo, affligo, castigo; prügeln, schelten'. Diese Wörter und ihre Verwandten entstanden im Sonderleben der ungarischen Sprache.

MILYEN NYELVTANT ÍRT VALÓJÁBAN SYLVESTER JÁNOS?

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. Mai modern — nemritkán modernkedő — korunk nem szívesen foglalkozik az elmúlt századok tudományával, tudósaival. Mindezt bizonyítja például — hogy szűkebb területünkön maradjunk — nemcsak a nyelvtudomány-történet háttérbe szorulása, hanem az is, hogy nem vesszük figyelembe gyakran használható (rész)-eredményeiket; hogy egy-egy túlságosan általános, ezért semmitmondó megjegyzéssel értékeljük műveiket vagy egész munkásságukat; stb. Pedig sem a mát nem érthetjük meg, sem a holnapot nem alakíthatjuk a tegnap biztos ismerete, eredményeinek (természetesen kritikus) felhasználása nélkül, nem beszélve arról az erkölcsi hatásról, azokról a módszerbeli tanulságokról, amelyeket az elődök élete, munkássága szinte kínálva kínál.

A XVI. század s benne a minket most közelebbről érdeklő Sylvester János szerencsés kivétel. BALÁZS JÁNOS nemrégiben egy terjedelmes, nagy körültekintéssel s modern szemmel megírt monográfiát szentelt Sylvester korának, életének, egész oeuvre-jének. (Sylvester János és kora. Tánkönyvkiadó. Bp., 1958.) Magam XVI—XVII. századi nyelvtaníróinknak a nyelvi egységesülésre és normalizálódásra gyakorolt hatását kutatva mégis úgy láttam, érdemes volna részleteiben — mennyiségi-leg is! — megvizsgálni, hogy Sylvester „Grammatica Hvngarolatina” c. műve — amely az első ené műve munka Közép- és Kelet-Európában — milyen mértékben a latin, illetőleg a magyar nyelv nyelvtana, vagyis hogy milyen grammatikát írt valójában Sylvester.

2. Az eddigi kutatók — különösen kezdetben — nagyon különböző módon vélekedtek. JANCsó BENEDEK, aki elsőként tekintette át alaposabban régi nyelvtaníróink munkáit, arra az eredményre jut, hogy Sylvester egy élő nyelv, azaz a magyar grammatikáját írta meg (Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp., 1881. 25—61, kül. 28). SZEGEDY REZSő teljes mértékben ellentmond JANCsó megállapításainak, szerinte „tulajdonképpen magyar grammatikáról Sylvesternél nem lehet szó, legfeljebb a magyar nyelvre vonatkozó jegyzeteiről szabad beszélnünk ...”, azaz Sylvester műve „egy holt nyelv”, a latin grammatikája (EPhK. XXIII [1899.], 40—53, 129—41; az idézet: 51). SZENDE ALADÁR a XVI. század nyelvszemléletét tárgyaló dolgozatában szintén így nyilatkozik: „Nincs is magyar nyelvtanunk a XVI. századból. Sylvester nyelvtana latin nyelvtan, de annyiban fontos, hogy a magyarból hoz fel példákat, analógiákat: észreveszi a magyar nyelvet.” (MNyTK. 40. sz. Bp., 1938. 48.)

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF már nem ilyen egyoldalú. A nemzeti nyelvek — első sorban a mi nyelvünk — felszínre jutása, valamint Sylvester német forrásai után nyomozva így fogalmazza meg következtetéseit: „... az eredetiség s a kölcsönzések, az önállóság s önállótlanúság filológiai kérdése elhomályosul Sylvester hallatlan teljesítménye, a magyarítás, a magyar nyelv első grammatikalizálása, vagy ami ezzel

egyét jelent, a magyar nyelv belső felfedezése mellett.” (A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 27.) HORVÁTH JÁNOS szintén világosan látja, hogy bár Sylvester munkája latin nyelvtan, de „magyar fiúk nyelvtanítójának” szánta, „azért fordít gondot a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezeteinek számontartására, s használja kisegítő eszközül általában a magyar nyelvet. Mindezt oly mértékben teszi, hogy észrevétlen hovatovább egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt”. „... oly tudós figyelem tárgyává is megtette anyanyelvét, minőre addig csak a »szent« nyelveket... méltatták. Külföldi példák ösztönözték erre is, de hovatovább a nemzeti érzés vette át a sugalló szerepet, s olykor szinte meg is feledkezett róla, hogy voltaképp latin nyelvtant akar tanítani.” (A reformáció jegyében. Bp., 1953. 147—55, az idézet: 149—50, 151.) BALÁZS JÁNOS monográfiájában feltárja az első, vulgáris nyelvet tárgyaló grammatikák létrejöttének körülményeit, Sylvester nyelvtanának eddig nem említett forrásait, továbbá alapos elemzésnek veti alá mind a latin, mind a magyar részeket, majd megállapítja, hogy a Grammatica Hvngarolatina a kétnyelvű nyelvtantípusok közül való, s „... nemcsak a magyar nyelv grammatikája, hanem — még nagyobb mértékben — a latiné is” (l. i. m. passim, az idézet: 190; l. még: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 206 és passim; A magyar irodalom története. Főszerk.: SÖTÉR ISTVÁN. Bp., 1964—1966. I. 298—302).

Magam azt hiszem — HORVÁTH JÁNOS gondolatait is továbbvive —, hogy Sylvester korának követelményeihez igazodva inkább latin nyelvtant akart írni magyar nyelvi értelmezésekkel és a magyar nyelvre vonatkozó szerkezeti stb. egybevetésekkel, de humanista mintaképeinek, tanító-nevelő céljainak, tudós kutató-egyéniségének s hazaszeretetének — amely nem kismértékben az anyanyelv szeretetét is jelenti — a hatására mintegy valóban megfelelkezett eredeti célkitűzéséről, ezért művében végeredményben a magyar nyelv javára billen a mérleg, a Grammatica Hvngarolatina valamelyest nagyobb arányban a mi nyelvünk grammatikája lett. A továbbiakban ezt szeretném igazolni.

3. Bizonyítékaimat három csoportban sorakoztatom fel. Az elsőben foglalkozom a nyelvtan magyar és latin részeinek arányával, Sylvesternek a tanításra vonatkozó tanácsaival, továbbá a nyelvtanból közvetlenül adódó egyéb érvekkel (a nyelvtan műszavai; címe; Sylvester nyilatkozatai hazája iránti szeretetéről s arról, hogy a magyar sem alábbvaló, mint akár a latin vagy más nyelvek. stb.). A második csoportban kerül sor az előzmények (a nyelvtan létrejötte, forrásai, célja; Hegendorff Rudimentája; a Gyermeki beszélgetések; stb.) rövid tárgyalására. Végül a harmadikban térek ki Sylvesternek a későbbi írásaiban (Újtestamentum-fordítása, levelei) és az egész életművében megmutatkozó érvekre (a nyelvtani szabályok érvényesítése; helyesírási rendszere; hatása; stb.). — Az itt említett — és még említhető — kérdéseket természetesen csak annyiban érintem, amennyiben jelen témánkkal összefüggnek (részletes kifejtésüket l. BALÁZS id. művében és — más szempontból — SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Sajtó alatt. 69—139 passim).

Az érvek felsorolása előtt — hogy a Grammatica Hvngarolatina korát, lehetőségeit, célját stb. némileg felidézzük — mutassunk rá röviden: a XVI. század második negyedében milyen három út vezetett — a vulgáris nyelvekéhez hasonlóan — a magyar nyelv felfedezéséhez, grammatikai rendszerbe foglalásához, majd szabványosításához.

Először az első és a második fejlődési fokot képviselő nyelvtanok írása (l. BALÁZS MTud. 1956. 313—22). Főként a Donatus-féle latin nyelvtanhoz írt tolmácsolatok,

értelmezések, magyar példák és paradigmák s még inkább — az immár második fokot jelentő kétnyelvű nyelvtanok esetében — a latin nyelvi jelenségek után a magyar nyelviek leírása. Mindez a magyar nyelvhasználat egyre több elemének a felismerését, majd — egyelőre a latint követő — rendszerezését, illetőleg a kifejezőmódok alakváltozatainak észlelését, végül a használatukat meghatározó szabályokat, szabályféléket eredményezte.

Ugyanide vezetett — majdnem hasonló állomásokon keresztül — a fordítás, elsősorban a biblia egyes részeinek a lefordítása. Ez a művelet még a legprimitívebb fokon is két nyelv szavainak, jelenségeinek az egybevetését jelenti. Azon a fokon meg, amit Erasmus követett és követelt meg, és amit Sylvester is célul tűzött maga elé, már szinte a két nyelvnek (természetesen a kornak megfelelő) „tudományos” összehasonlítása. Az efféle fordítás is mintegy „felfedeztette” a fordítóval az anyanyelvi jelenségeket, a különböző kifejezésbeli lehetőségeket stb., s az utóbbiak között való választásban alkalmakként állásfoglalásra, majd bizonyos szabályok, normák felállítására kényszerítette a fordítót. Nem véletlen hát, hogy ebben a korban s még sokáig a legjobb fordítók írják a nyelvtanokat.

Az előbbi kettővel szorosan összefügg a végeredményben ugyanoda vezető harmadik út: a latin nyelv iskolai tanítása, pontosabban ennek érdekében (kezdeti fokon) az anyanyelv felhasználása. Mint ismeretes, a humanisták nem zárkóztak el a vulgáris nyelvektől, ha mindjárt azért is, hogy mindenki számára hozzáférhetővé tegyék az evangéliumokat, s hogy megkönnyítsék velük a szent nyelvek elsajátítását. Európában tehát mindenütt támaszkodtak az anyanyelvre a latin tanítása közben, aminek az eredménye az lett, hogy tolmácsolatokkal, értelmezésekkel stb. kísérték a latin nyelvkönyveket, nyelvtanokat, hogy több nyelvű dialógusokat állítottak össze, illetőleg, hogy kétnyelvű nyelvtanokat írtak, amelyben mindig figyelembe vették a tanulók, a tanulás szempontjait.

Természetesen ugyanaz a tudós, prédikátor stb. gyakran mindhárom utat megjárja, sőt előfordul az is, hogy egyetlen mű együtt képviseli őket. Ilyen munka Sylvester nyelvtana is: „Grammatica Hvngarolatina in ulum puerorū recēs scripta Ioanne Syluestro Pannonio autore. Neanesi, An. 1539. die 14 Iunij.” (Közölve: CorpGr. 1—78; a továbbiakban a pusztá számokkal ennek a megfelelő helyére utalok.)

4. Ismeretes, hogy az említett hatások eredményeképpen Sylvester nyelvtanának vannak (illetőleg pontosabban: lettek) teljesen vagy szinte teljesen a mi nyelvünk jelenségeivel foglalkozó részei. Mivel számunkra most ezek a legjelentősebbek, kezdjük velük.

A „Litera” (6—9) és a „De orthographia hungarici sermonis” (10—2) c. részben Sylvester elsőként kíséri meg a magyar magánhangzók leírását és rendszerezését, s több lényeges szabályát közli (megoldja az *s*, *sz*, *zs* hangok jelölését is!) — amint KNEZSA mondja (MHír.² 15) — „a Huszita Biblia óta az első tudatosan megalkotott” helyesírási rendszerének. — A nyelvtannak talán legértékesebb (mert legszubjektívabb) a „Regulae generales de nominum generibus” c. fejezete (14—23), amelyben — a nemek kapcsán! — a hónap- és szélnevek magyarosításáról, a hazai folyó- és városnevekről olvashatunk. — Szinte kizárólag a magyar számnevek használatának szabályait foglalja össze szerzőnk — éppen a latintól eltérő sajátságokat hangsúlyozva — a számnévről szóló öt regulában (23—6). — A Grammatica Hvngarolatina és a ma számára legfontosabb monddó része az, ahol (26—30) Sylvester mintegy az összehasonlító módszer előfutáraként, a göröggel egybevetve, megállapítja a határozott névelő sajátságait, nyelvhasználati szabályait, helyesírását, és — elsőként

— nyilatkozik stilisztikai értékéről. — A „Declinatio” c. fejezetén belül hat pontban olvashatunk a magyar esetragoknak a latintól való különbözőségeiről (30—2). — Tisztán a mi nyelvünkkel — sőt nyelvünk értékeivel — foglalkozik még a ragozható beszédrészek tárgyalása után beiktatott igen szép rész (74—5, l. később is).

És most lássuk a Grammaticának a latin és a magyar nyelv jelenségeit vegyesen érintő részeit. A „Comparatio” (12—3) c. fejezet először — szabályokba is foglalva és példákkal — bemutatja a magyar közép- és felsőfokot, majd a latinból csak példákat hoz. — Sylvester grammatikája a nemek általános kérdéseit mindkét nyelvre (és a görögre) vonatkozólag megemlíti (13—4), de a középpontban mégis a magyar áll, amennyiben a latinbeli három nemmel szemben a mi nyelvünkben kettőt különböztet meg, s azokat az eseteket sorolja fel, amikor a nembeli különbséget — szerinte — néha mi is kifejezzük. — A névszóragozásnak a paradigmákat bemutató részében (33—8) szerzőnk a latinnak megfelelő keretben latin névszókat ragoz, de mindig megadja magyar egyenértékeseiket, sőt (a 37—8. lapon) kitér a névelő használatára, s az egyes és többes szám valamennyi esetében — latin és magyar mondatba ágyazva — közli a *Magister*, illetőleg *Az mester* szót: „Ad hanc formam poterunt pueri in omnibus declinationibus exerceri” (38). — A „pronomenen”-ek tárgyalása két részre oszlik. Az elsőben (38—46) — amely Sylvester művének egyik legértékesebb fejezete — sokkal inkább a mi nyelvünk kerül előtérbe. Itt ugyanis a birtokos személyragokkal és a tárgyas ragozás ragjaival foglalkozik (ezeket — a „pronomenen separatum”-nak nevezett személyes névmásokkal szemben — „pronomenen affixum”-oknak tekintette), mintegy megsejtve közös eredetüket. A második részben (46—53), ahol a személyes, birtokos, mutató névmások ragozására kerül sor, már a latin forma áll a középpontban, de a csoportosítás gyakran a magyar nyelvi szempontokat követi, s mindig ott a magyar megfelelő és értelmezés. — Az igeről és az igeragozásról szóló egyik legterjedelmesebb fejezet (53—71) fő vonalaiban a latin nyelvtani alapokra épül, de Sylvester nemcsak hogy magyar értelmezésekkel kíséri megállapításait, s közli a megfelelő magyar paradigmákat, hanem igen gyakran átlépi az adott kereteket a mi nyelvünk javára, illetőleg csak magyar nyelvi jelenségeket tárgyal (pl. a magyar igék osztályozása; a tárgyas és a tárgyatlan igék, továbbá a tárgyas ragozás felismerése; a műveltető igé; stb.). — Az adverbiumokat, a participiumokat, a kötőszókat, a praepositíókat és az indulatszókat tárgyaló rész (72—4, 76—8) alapja szintén a latin grammatika, de innen sem hiányoznak az egyes jelenségek magyar nyelvű példái, meghatározásai, sőt nyelvtanírónk nemegyszer csak a mi nyelvünkben jelentkező kérdést vizsgál meg (pl. a *kedig* — *penig* és más kötőszók használata: 72, 76—7). — Végül a tanulás fontosságáról, nyelvtana létrejöttéről, az idegen nyelvnek az anyanyelvvel való egybevetéséről stb. elmélkedik Sylvester az ajánlásokban (3—5).

Az elmondottakból következik, hogy Sylvester grammatikájában elenyészően kicsi az a terület, ahol csak a latin nyelv, pontosabban a latin nyelvtan szempontjai érvényesülnek. (De még itt is többször megjelenik a nyelvtani műszavak és meghatározások magyar tolmácsolata.) Ilyenek a grammatika célját, felosztását s az egyes jelenségek általános vonatkozásait meghatározó részek (6, 9—10 és passim).

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy — a CorpGr.-beli közlést véve figyelembe — Sylvester körülbelül 24 lapon foglalkozik szinte kizárólag a magyar nyelv jelenségeivel, 51 lapon mind a mi nyelvünkkel, mind a latinnal, és összesen — az általános kérdéseket érintő néhány soros részeket is ideszámítva — megközelítőleg 5—6 lap tartalmaz csak a latin grammatikát tükröző részeket!

5. Nem kevésbé jellemző nézetünk szemszögéből, hogy Sylvester, aki — mint utaltunk rá — magyar fiúk tanítóinak szánta művét, s aki praeceptorkodott is, és kiváló tanító lehetett, hányszor ad tanácsot a latin és hányszor az anyanyelv tanulására, tanítására. Megfigyelésem szerint 13 esetben magyar, 5 esetben latin nyelvi jelenséggel kapcsolatban figyelmezteti a „puer”-t a névelő- s a többesszám-használat, az igeragozás stb. egy-egy sajátos formájára, vagy efféléket világít meg magyarázattal, példákkal (i. h. 10, 15, 27, 30, 38, 41, 45, 46, 47, 53, 58, 62, 67); illetőleg vissza-utalja a tanulót Donatushoz vagy máshoz, esetleg ki is emel a számára egy-egy problematikusabb latin nyelvi jelenséget (i. h. 23, 47, 54, 72, 74). Lássunk mindkettőre példát: „Vt autem facilius possint pueri assequi, quo pacto pronomina affixa nominibus et verbis adhaereant, primum nomina ipsa placuit seorsum ponere, deinde cum affixis pronominibus diversi numeri ac personae.” (I. h. 41); „Significationum Aduerbiorum species puer ex Donato petat.” (72).

Jóval távolabbról, de a mi nézetünk mellett szól továbbá a magyar műszavak és meghatározások nagyszámú megjelenése, valamint a grammatika címének megfogalmazása. Sylvesternak a magyar nyelvtannal kapcsolatos műszavai, meghatározásai nemegyszer fordítások — sőt szolgai fordítások! —, nehézkes körülírások, a kedvezőtlen körülmények miatt el sem terjedhettek, mégis jelentősek, mert egy vulgáris nyelv önálló grammatikájának a létrejöttéhez egyengették az utat. — Végül: talán nem véletlen, hogy Sylvester művének címében a grammatika milyenségét meghatározó jelzők sorrendje így alakul: „Hvngarolatina”, azaz „magyar—latin” (vö. Dubois művével: „Grammatica Latinogallica”).

6. Hogy Sylvester nyelvtanában az anyanyelv, a vulgáris nyelv ilyen szerepet kapott, azt — mint már utaltunk is rá — több tényező segítette. A humanista szemlélet, amely — a latin stb. kedvéért — bizonyos teret engedett az anyanyelvnek; a mintaképek: Erasmus, Melanchthon stb. munkássága; a latin, görög, héber nyelv ismerete és ezek „grammatikai” hatása; Sylvesternak magának a filológusi tudós egyénisége, amely a jelenségek vizsgálatában mintegy nem engedte megállni, hanem mindig kerestette vele a megnyugtatóbb megoldást; s utójára, de nem utolsósorban Sylvester végtelen hazaszeretete és anyanyelve iránt érzett büszkesége. Ezek az indítók egyúttal érvek is nézetünk mellett. Minthogy azonban tárgyalásuk igen messzire vezetne, de a korábbi kutatók amúgyis szóltak már róluk, csupán a legutóbb említett tényezőknek a grammatikában való tükröződését vesszük egy kissé szemügyre.

Hogy nyelvtanírónk mennyire vonzódott hazájához, szűkebb pátriájához, népéhez, annak többször tanújelét adja grammatikájában is. Büszke például folyóinkra (19), városainkra (20—3), s valósággal ódai magaslatra emelkedik, amikor — a nemek tárgyalása során! — szülőföldjéről: Meggyesaljáról, Szinyérváraljáról, továbbá Sárvárról s Újszigetről, a Nádasdi Tamás jóvoltából felépült új iskoláról stb. ír. *Expressis verbis* ki is mondja, hogy egyáltalán nem szégyelli hazáját: „Neque enim pudet me patriae, non prorsus humilis; cui etsi ipse iusto nequeam ornamento esse, ipsa tamen mihi dedecori non potest esse.” (21.)

És milyen odaadással, ugyanakkor büszke önérzettel emlékezik meg Sylvester anyanyelvünkről, amelyet — jellemzően — így emleget: *sermo naturalis, sermo noster hungaricus, nostra lingua, lingua patria* stb. Legszebb és legsajátosabb e tekintetben a ragozható beszédrészek tárgyalása után beiktatott — mondhatnánk — lírai részlet, ahol a *γλωττώμαχια*-ról, valószínűleg arról a nyelvi harcról beszél, amely a vulgáris nyelvek között felemelkedésük után megindult, hogy melyik vegye

át a latin vezető szerepét. Szerzőnk azok ellen fordul, akik a magyar nyelvet illetlenül megvetették, sőt bemocskolták. Hangsúlyozza, hogy nyelvünk roppant gazdagsága eddig el volt rejtve számunkra. Most e kincset megtalálva feltárjuk és napvilágra hozzuk, s ha ettől nem vonakodunk, koldusszegényekből egyszerűen dús-gazdaggá válunk („Habuimus thesaurum hunc linguae patriae hactenus absconditum, quem nunc primum repertum eruimus, in lucemque proferimus; quo si frui non recusauerimus, breui [vt spero et opto] ex inopibus diuites euademus abunde.” 75). Rámutat továbbá arra, hogy más nemzetek szerényebb értékeikkel is tetszelegnek, mi néha valóban kiváló tulajdonunkat sem vesszük semmibe.

Egyébként a magyart odaemeli a három jeles nyelv, a héber, görög és latin mellé, azzal, hogy kimondja: a mi nyelvünk éppúgy szabályozható grammatikailag, mint azok („Est enim regulatissima, vt vocant, non minus quam una ex primariis illis, hebraea, graeca, et latina.” Uo.). Grammatikájában — akarva, nem akarva — (ha még nem is teljesen) valójában ezt végzi el. Nem csodálkozhatunk tehát rajta, hogy ettől az érzéstől és önértzettől is hajtva, a tárgyalás során minden sűrűn elszakad a latintól, s részben olyan magyar nyelvi jelenségeket vesz számba, amelyek a latinból hiányoznak (l. fentebb), részben igen gyakran utal a mi nyelvünknek a héberrel, göröggel, latinnal megegyezően, vagy éppen velük (különösen az utóbbival) szemben meglevő jelenségeire, értékeire, illetőleg a közöttük tapasztalható különbségeire.

Örömmel állapítja meg például — s nyelvünk fejlettségének a jelet látja benne —, hogy a latinhoz hasonlóan a magyarban is egy-egy középfokú melléknév kicsinyítő képzőt kaphat (13). Szembeszáll kedves tanítójával, Melanchthonnal is — aki azt állította görög nyelvtanában, hogy névelő csak a görögben és a németben van —, s önértzettel hangsúlyozza, hogy a mi nyelvünkben éppen úgy megtalálható az *articulus*: „Nihil enim dici poterat absurdius, si haec ita accipiantur, vt sentiat, nullam orbis terrae nationum linguam habere articulum nisi germanicam et graecam; habet enim et sermo noster hungaricus, perinde ac graecus.” (27.) Büszkén mutat rá, hogy más szintaktikai elv érvényesül a mi nyelvünkben, mint a latinban (30—1), s hogy mélysegesen tévednek azok, akik mit sem gondolnak a mi nyelvünk és a latin közötti különbséggel; bár bizonyos sajátosságokban megegyeznek, az egyezések száma századrésze sincs annak, amiben eltérnek egymástól (32). A „Coniugatio” c. fejezet (!) tárgyalását — jellemzően — így kezdi Sylvester: „In verborum coniugationibus diligenter obseruet puer, verba in patrio nostro sermone iuxta aliam atque aliam orationis constructionem varie inflecti.” (58). És valósággal a latin mellé állítja nyelvünket a következő megállapításával: „Quemadmodum enim apud latinos sunt quaedam particulae indeclinabulum orationis partium, quae apud nos voce carent: ita e contra sunt in nostra lingua, quae latinam vocem non habent.” (72.) (L. még: 13—4, 18—9, 23, 24, 25—6, 30, 47, 76, 78 stb.)

7. Fenti nézetünket — úgy gondolom — támogatják a Grammatica előzményei is. Mindenekelőtt Sylvesternek arra vonatkozó utalásai, hogy miért, kiknek s milyen források felhasználásával írta nyelvtanát.

Sylvester fiához intézett ajánlásában (4—5) tájékoztat műve céljáról. Egyrészt arról, hogy ezt a nyelvtant Újtestamentum-fordításához — tehát az anyanyelvre történő fordításhoz! — szánta előtanulmánynak (*προπαιδευμα*). Másrészt hogy praeceptorkodása közben eszmélt rá: szükséges volna a tanulókkal megismertetni a magyar esetek tanát is (sic) és nyelvünk egyéb sajátságait („opus esse institutionis pueris in patria quoque lingua ad pernoctandas casuum doctrinas, reliquamque

linguae proprietatem”), s utal arra is, mennyire hasznos az idegen nyelvet az anyanyelvvel összehasonlítani („ex naturali sermone peregrinum comparare”). — Számkra nem lényegtelen az sem, hogy Sylvester kiknek írta művét. Bár a cím („in usum puerorum”) és az említett ajánlás tanúsága alapján: elemi iskolai tanulóknak, mégis realisabb HORVÁTH JÁNOS véleménye, amely szerint „... magasabb színvonala, görög és héber példái, Donatust bíráló megjegyzése nyilvánvalóvá teszik, hogy a tanítónak szánta” (i. m. 149). — A Grammatica forrásai közül — mint amelyek hozzájárultak az anyanyelv alaposabb tárgyalásához — említsük meg Melanchthon grammatikáját, a héber nyelvtant s a hazai humanista nyelvtani és oktatói hagyományokat.

Az előzményekről szólva nem feledkezhetünk meg Sylvester korábbi munkáiról. Mindkettő előkészület a nyelvtan megírásához, mégpedig oly módon, hogy az anyanyelv is megfelelő szerepet kapjon benne. A Hegendorf Rudimentájához (Krakkó, 1527.) írt tolmácsolatok a névszói és igei paradigmák lerögzítésével, a négy műszókísérlettel, a példákkal (szerzőnk már itt át-átlépi a latin korlátait, pl. a *huius formae*-t így magyarázza: *Abrazathw*) az első lépést jelentik nyelvünk jelenségeinek a számbavétele, rendszerezése, sőt szabványosítása felé. A Heyden Sebald-féle „Pveriliŭ Colloqviorvm Formulæ ...” c. iskolai tankönyvnek (Krakkó, 1527.; csaknem kétszáz éven át kiadták újból és újból!) a magyar anyaga — nem teljesen szó szerinti fordítás lévén — a korabeli társalgási nyelvről nyújt szinte egyedül álló hű képet, s ezzel egyengeti az utat Sylvester nagy műveihez.

8. Végül feltevésünket erősíti Sylvester későbbi munkáinak s egész életművének több sajátága.

A Grammaticán kívül nagy humanistáknak másik nevezetes, az anyanyelvi műveltség terjesztése szempontjából igen jelentős műve — amelyet ő maga minden valószínűség szerint eredetileg legfőbb munkájának szánt — az „Vŷ Teŷtamentŭ Maġar nŷlweŷ ...” c. bibliafordítás (Újsziget, 1541.). Hogy létrejöttében a fordító nemzeti önérzete is közrejátszott, arról egyik Nádasdihoz írt levelének a következő részlete tanúskodik: „Insultabant nobis reliquæ nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium, Hungari non haberent”. (L. ItK. 1893. 91.)

Főként e fordításnak köszönhetjük az első magyar nyelvű stilisztikai tanulmányt (ahhoz csatolva is jelent meg), amelyben Sylvester a biblia példázatos stílusáról, átvitt értelmű szavairól stb. értekezik. Itt is tanítani akar, csak tágabb értelemben. Az a célja, hogy ennek segítségével a „Maġar nip” jobban megértse a biblia mondanivalóját s nyelvének néhány fontos tulajdonságát. Milyen anyanyelvi önérzetről, ugyanakkor éleslátásról tanúskodik az a részlet, amelyben magállapítja, hogy a bibliaolvasónak hozzá kell szoknia az átviteles kifejezőmóddhoz: „Kõŷŷ kedigleŷ hozzá ŷzokni az mŷ nipŷŷnek, mert nem ideghen ennek ez ill'en befŷzidnek neme. Il ill'en befŷziduel naponkid valo ŷzolálában. Il inekekben, kiuaŷlŷtkipen az viråg inekekben, mellékben czudálhatta minden nip az Maġar nipnek elmijnek éles voltát az lelŷlben, mell' nem egéb hanem Maġar poeŷlis.” És e tekintetben is odaemeli nyelvünket a héber, görög, latin mellé, rámutatván, hogy sok efféle kifejezésünk egyezik azokéval, sok nem. Hangsúlyozza, hogy ezek minden nyelvnek a sajátjai, nem másíthatjuk meg őket: „Az ŷzolálnak moggát es minden nŷlwbŷn iol meg kell érteni, es akkipen kell ŷzolni mint minden nŷlwbŷn ŷoláfa vaġon.”

Szinte külön műnek vehetjük azt a számkra igen fontos levelet, amelyet szerzőnk 1547-ben írt Nádasdinak, s amelyben ura kérésére Szegedi Lajos zoltárfordítását

bírált meg (I. ItK. 1893. 96—8). Ez mindennél világosabban igazolja, hogy fordítói gyakorlatában szigorú filológiai elveket és szabályokat követett. Elmondja itt, hogyan „szedegette” egybe a helyesen való tolmácsolásnak közönséges és különös törvényeit, s hogyan rendezte el a „loci communes” szerint. Majd csaknem ízekre szedi a fordítás megbírált mondatát, közben pedig — s ezúttal ez a lényeg! — állandóan utal a nyelvtanában mondottakra mint fellebebezhetetlen törvényekre („in Grammatica illa nostra ostendimus”; „... ut in praedicta Grammatica nostra idem audimus...”). Tehát Sylvester számára a kikövetkeztetett nyelvtani regulák normát jelentettek.

Ezzel kapcsolatban — most már az egész életműre vonatkoztatva — hadd emeljem ki, hogy említett munkámban részletesen megvizsgáltam, vajon követte-e Sylvester nyelvgyakorlatában a saját helyesírási, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint stilisztikai s nyelvhelyességi (hányszor vet el egyes formákat, mert szerinte azzal csak a „vulgus imperitum” él!) stb. szabályait, s arra a megállapításra jutottam, hogy az esetek nagy részében igen (I. ott).

Nem szóltunk arról, hogy a Grammatica szerzője szinte páratlan disztichonaival bebizonyította: nyelvünk ritmusban, verselésben is versenyezhet a szent nyelvekkel; hogy a mondattani stb. jelenségekről egy második könyvet készült írni (I. CorpGr. 10 stb.); hogy szándékában volt egy külön stilisztika megalkotása is, amelynek egyik fejezete a képes kifejezésmódról, a másik a stílus illőségéről (decorum) szólt volna (vö. BALÁZS: Nyr. LXXXI, 156—8); stb. Összefoglalva mégis megállapíthatjuk: Sylvester nemcsak „felfedezte” nyelvünket, nemcsak megírta első nyelvtanát, hanem jelentős kezdeményező lépéseket tett a magyar stilisztika, a nyelvművelés, továbbá nyelvünk egységesítése, normalizálása terén is.

9. Annak a kimondásával és bizonyításával, hogy bár Sylvester nyelvtana két nyelv grammatikája, de valamelyest a magyar javára billen benne a mérleg, nyilván nem változtatunk nagy humanistánk maradandó művének az értékén, és nem vitatjuk el az eddigi kutatók érdemeit (jelenlegi témánkkal kapcsolatban) sem, — mégis talán közelebb kerültünk a valósághoz és az igazsághoz.

ÜBER DAS WESEN DER GRAMMATIK VON J. SYLVESTER

VON

I. SZATHMÁRI

Der Verfasser geht von dem Grundgedanken aus, daß die Erschließung der Wissenschaft vergangener Jahrhunderte in unserer Zeit ziemlich vernachlässigt wird, obschon sich ohne die Erforschung des Vergangenen weder die Gegenwart noch die Zukunft ergründen läßt. Im weiteren stellt er fest, daß J. Sylvester eine glückliche Ausnahme bildet (vgl. J. Balázs: Sylvester János és kora [J. Sylvester und seine Zeit]. Budapest 1958), immerhin wurde es bis jetzt nicht geklärt, ob sein Werk „Grammatica Hvngarolatina” (Sárvár—Újsziget 1539) — das erste Werk solcher Art in Mittel- bzw. Osteuropa schlechthin — eigentlich als eine Grammatik des Lateinischen, oder aber als die des Ungarischen — und in welchem Maße — zu betrachten sei. Es folgt eine Besprechung der bisherigen Ansichten über das Problem, sodann untersucht der Verfasser — auch in quantitativer Hinsicht — jene Abschnitte der Sylvesterschen Grammatik, welche ausschließlich dem Ungarischen oder ausschließlich dem Lateinischen bzw. gleichzeitig beiden Sprachen gewidmet sind. Es werden die unmittelbaren Äußerungen des Grammatikers über seine ungarische Muttersprache bzw. über deren — auch im Vergleich zum Latein aufscheinende — Werte, ferner seine Ratschläge

zum Unterricht und zur Erlernung der Grammatik beider Sprachen angeführt. Anschließend behandelt der Verfasser die Voraussetzungen der Entstehung der Sylvesterschen Grammatik sowie die sonstigen einschlägigen Arbeiten Sylvesters u. dgl. Die Untersuchung hat den Beweis erbracht, die *Grammatica Hvngarolatina* sei zwar eine Grammatik beider Sprachen, letzten Endes aber tritt das Ungarische bei Sylvester doch stärker in den Vordergrund. Sylvester war nämlich bestrebt — im Anschluß an die Bedürfnisse seiner Zeit — eher eine lateinische Grammatik mit ungarischen sprachlichen Erläuterungen u. dgl. zu schreiben, aber unter dem Einfluß seiner humanistischen Lehrer, seiner eigenen gelehrten Persönlichkeit und dank seiner Liebe zur Heimat — die nicht zuletzt auch die Liebe zur Muttersprache bedeutet — wich er ab von seiner ursprünglichen Zielsetzung, und sein Werk wurde somit in größerem Maße zur Grammatik des Ungarischen.

A NYELVTANI JELENTÉS ÉRTELME

BODNÁR FERENC

1 Nyelvtanaink jelentéstani része a par excellence grammatikai fejtegetések után mintegy függelékként, az előzményekhez képest észrevehetően összefüggés nélküli mellékletként következik mindkét „legfelsőbb szintű” hivatalos kiadványunkban (A mai magyar nyelv rendszere I—II. 1962, A mai magyar nyelv, 1965. Egységes jegyzet.). E nyelvtanok közös elméleti alapjára való tekintettel ezt a tényt logikusnak ítéelhetjük, ugyanis mindkét jelentéstán a magyar szavak individuális (lexikális) jelentésével foglalkozik csupán, s e nyelvi jelek nyelvtani (szintaktikai) jelentésproblémáit egyik sem tárgyalja. Ugyanakkor mindkét nyelvtan — a magyar mondattani, morfológiai hagyományhoz híven — a jelentés alapján épül fel, azonban a nyelvtani jelentés értelmezése nélkül és egy lexikális jelentéstán „nyomasztó” közelségében jórészt feloldhatatlan, vagy inkább: föloldatlan ellentmondások béklyóiban.

2 ADAM SCHAFF szerint a jelentés kérdése iránt tanúsított nyelvtudományi érdeklődésnek egyik fő területe „... a grammatika, mely azzal foglalkozik, hogy a nyelv milyen formái bírnak jelentéssel.” (Bevezetés a szemantikába, 1960. 216). A kétféle jelentésfogalomról így vélekedik: „A lexikális jelentés nem okoz különösebb nehézségeket. Itt egyszerűen a jelentésről van szó, az adott szó kimondásakor átélte megfelelő fogalom értelmében ... A „ló” szó lexikális jelentése egybeesik a „ló” fogalom tartalmával. A nyelvtani jelentés viszont a megfelelő morféimákkal kapcsolatos. Mindig összefügg a lexikális jelentéssel, az adott verbális jelek tulajdonságairól, viszonyairól beszél ...” (218).

ADAM SCHAFFNAK e filozófiai igényű, általánosító megjegyzései számos nyelvész-kutató interpretációinak alapos ismeretén alapulnak (lásd i. h.), ezért a továbbiakban „objektív” érvényűnek tekintem őket. Az adódó következtetések:

a) Jelentése csak formával és tartalommal bíró nyelvi jelnek van. Ilyen nyelvi jelek a magyar nyelvben a ragozható szófajok.

b) A lexikális jelentés a (szó) jel izolált, elszigetelt, mintegy „laboratóriumi” keretek között történő vizsgálatakor („kimondásakor”) jut érvényre; a nyelvtani jelentés a megvalósult közlésnek, a mondatnak szerkezeti jelentése.

A megoldandó kérdések: Melyek a magyar nyelvben a ragozható szófajok? Mi a szerkezeti jelentés?

3 Minthogy előző dolgozatomban hagyományos nyelvtanaink szerkezet-konceptióját kíséreltem meg értelmezni (Népr. és Nyelvtud. XI 27—34), visszautalás-képpen először a második kérdéssel kapcsolatban látszik szükségesnek néhány megjegyzés.

Felfogásunk szerint egy minden szükséges és lehetséges elsődleges szintagma-típust tartalmazó magyar mondatból, pl. ebből:

A szorgalmas fiú a verset jól megtanulta

a következő szó szerkezeteket elemezhetjük ki:

„a fiú megtanulta” = predikatív

„a szorgalmas fiú” = jelzős

„a verset megtanulta” = tárgyas

„jól megtanulta” = határozós

Szintetizálva ezek mondatformában egyesülnek a mondatfunkciós (alany-állítmányi) viszony dualizmusában így:

$$\underset{A}{j F_0} \longleftrightarrow \underset{\hat{A}}{t, h I_{sz}}$$

vagy még konzekvensebb jelölésben:

$$\underset{A}{m_0 F_0} \longleftrightarrow \underset{\hat{A}}{f_t, m_1 I_{sz}}$$

ahol a kisbetűk a determinánsok, a nagybetűk az alaptagok szófajszimbólumai, az indexek a ragokat adják meg; A = alanyi rész, \hat{A} = állítmányi rész.

Az előzőekben megállapíthattuk, hogy jelentése a formával és tartalommal bíró nyelvi jelnek van. A szintagmák viszont jelentéses (értelmes) képződmények. Ha most tehát meg akarjuk határozni jelentésüket, azt a „valamit” kell megfogalmaznunk, ami a szintagmákban levő nyelvi jelekre formális és tartalmi szempontból jellemző, valamint azt a viszonyt is értékelnünk kell, ami e nyelvi jeleket szintagma-tikus egységbe fűzi.

A formális jellemzést illetően nincs különösebb probléma. Mivel a szintagmák fajtái az őket alkotó nyelvi jelek ragmorfémái szerint is elkülönülnek nyelvtanaink rendszerezésében: föl kell tüntetni, hogy *melyik s milyen* rag található a determináns és az alaptagon.

A tartalmi jellemzést illetően nagyon fontos a *lexikális* és a *grammatikai* ismérvek elkülönítése. Lexikális, lexikográfiai, tehát: szótári-jelentéstani alapon ugyanis nyilvánvaló, hogy pl. az „asztal”, „bútor”, „ceruza”, „madár” szavak fogalmi-tartalmi szempontból különböznek egymástól. Minthogy azonban megfigyelhető, hogy a magyar mondatokban — ugyanazokkal a ragokkal! — ugyanolyan szerkezeti értékben szerepelnek, kimondhatjuk, hogy nyelvtani-szintaktikai szempontból tartalmuk ugyanolyan, ugyanaz. Az, ami tartalmi (fogalmi) szempontból különböző lexikális jegyeket hordozó szavakat egy nyelvtani rendszerben egyesít, a szófaj kategóriája. Föl kell tüntetnünk tehát, hogy *milyen szófajhoz* tartozik a determináns és az alaptag.

4 Ezek szerint példamondatunk nyelvtani-szerkezeti-jelentéstani elemzése (kitekintéssel nyelvünk többi mondatának elsődleges szintagmáira) a következőkben vázolható.

Predikatív szintagma: „a fiú megtanulta” = „a fiú”: nominatívuszi értékű 0 ragos főnév; „megtanulta”: 1. szám 3. személyragos ige.

$$F_0 + V_{sz}, N_0 V_{sz}$$

A szintagma mindig mellérendelő, azaz a tagok függetlenek egymástól. E függetlenség — negatív! — jele, a személy- és számkongruencia az ige személyragjában manifesztálódik. Az ige idő- és módvonatkozásainak, a személyrag „alanyi” ill. „tárgyas” mivoltának nincs szintaktikai -jelentéstani szerepe. Néhány igénk (*van*,

lesz, marad, múlik) nominatívuszi névszói résszel együtt kongruál a F_0 -vel. Ekkor és a *van, nincs, kell, lehet, illik, szabad, tetszik* esetében a F_0 helyét és szerepét a könnyen „szabályos” nominatívuszi főnévvé alakítható nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is betöltheti. Példák: „a kutya ugat”, „a kutya fehér”, „gyalogolni jó” („a gyaloglás jó”), „gyalogolni kell” („a gyaloglás kell”).

Jelzős szintagma: „a szorgalmas fiú” = „szorgalmas”: nominatívuszi értékű 0 ragos melléknév; „a fiú”: nominatívuszi értékű 0 ragos főnév.

$$F_0 \longleftarrow M_0, Sz_0, F_{0,nak}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a F_0 -nek mint alaptagnak alá van rendelve a M_0 determináns. A determináns lehet még nominatívuszi értékű 0 ragos számnév (melléknévi és számnévi névmás) és genitívuszi értékű 0 és *nak* ragos főnév (főnévi névmás). Ez utóbbi esetben az alaptag 0 ragja előtt birtokos személyrag található. Példák: „szép virág”, „ilyen virág”, „ez a virág” („e virág”), „három virág”, „néhány virág”, „a fiú kalapja”, „a te kalapod”, „a fiúnak a kalapja”.

Tárgyas szintagma: „a verset megtanulta” = „a verset”: akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév; „megtanulta”: tárgyas személyragos ige.

$$N_{t,0} \longrightarrow I_{sz}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a I_{sz} -nek mint alaptagnak alá van rendelve a $N_{t,0}$ determináns. A $N_{t,0}$ helyén a határozói igenév kivételével bármely névszó reprezentánsa állhat, a főnévi igenév csak akkuzatívuszi értékű 0 raggal, s ez könnyen akkuzatívuszi *t* ragos főnévvé alakítható. Tárgyas ragozású igei alaptag mellett a determináns *t* ragja előtt *ik* rag, a determináns 0 és *t* ragja előtt birtokos személyrag állhat. Az ige személyragja alanyi is lehet. Az ige helyén — alanyi funkcióban! — nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is állhat, s ez könnyen nimonatívusragos főnévvé alakítható. Az ige személy-, szám-, idő- és módvonatkozásainak szintaktikai szerepük nincs. Példák: „a könyvet olvassa”, „könyvemet olvassa”, „könyvem olvassa”, „némelyiket olvassa”, „olvasni szereti”, („olvasását szereti”), „olvasni szeret” („olvasást szeret”), „könyvet olvas”, „engem szeret”, „könyvet olvasni” („könyvet olvasás”).

Határozós szintagma: „jól megtanulta” = „jól”: *l* ragos melléknév; „megtanulta”: személyragos ige.

$$N_{\sim} \longrightarrow I_{sz}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a I_{sz} -nek mint alaptagnak alá van rendelve a N_{\sim} determináns. Az ige helyén — alanyi funkcióban! — nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is állhat, s ez könnyen nominatívusragos főnévvé alakítható. Az ige személy-, szám-, idő- és módvonatkozásainak, a személyrag „alanyi” ill. „tárgyas” mivoltának szintaktikai szerepük nincs. Az N_{\sim} helyén ragos névszó és határozószó állhat, de nem állhat a determinánson nominatívuszi, akkuzatívuszi és genitívuszi értékű rag. Példák (a ragokat külön föltüntetve): „itt-0 tanul”, „most-0 tanul”, „hangos-an tanul”, „csönd-ben tanul”, „suttogva-0 tanul”, „tanulni-0 megy”, „jó-l tanulni-0” („jó-l tanulás-0”).

5 A következőkben megvizsgáljuk, hogy leíró nyelvtanaink rendszerezésének egyes kategóriái ill. ezek elnevezései és az elnevezések értelmezése hogyan felelnek

meg a nyelvtani jelentés most vázolt elveinek. Akadémiai nyelvtanunk és a felsőoktatás számára készült Egységes Jegyzet (a továbbiakban: EJ) szintaktikai koncepciója lényegében azonos, ezért elegendő, ha a továbbiakban csupán az utóbbit tekintjük.

Ami a predikatív szintagmát illeti: a (puszta) alany és a (puszta) állítmány fogalmában — a funkcionális vonatkozások mellett — a nominatívuszi főnév és a személyragos ige jelentésviszonyának korrelációja is megtalálható (pl. EJ I. 229, 237). Az állítmány fajtái (igei, névszói és névszói-igei) a formális-tartalmi jegyek alapján különülnek el ugyan, azonban következetesebb lenne a „névszói állítmány” elnevezés megszüntetése, hiszen — az EJ felfogása szerint is — pl. „A diák okos” és „A diák okos volt” ugyanazon paradigma képviselői. Az összetett állítmány esetében pedig szükségesnek látszik a „katona-0 volt” és a „katona-0 lett” esszivuszi és transzlatívuszi értékű 0 ragjainak határozott elkülönítésére.

Az *alany* fajtáinak (határozott, határozatlan és általános) elkülönítése (EJ 233) a nyelvtani jelentés fogalmának hagyományos félreértésén alapul. „A mondat alanyát többnyire világosan megnevezzük vagy megjelöljük. Ha azonban nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni, megjelölni, határozatlan alanyt használunk. A határozatlan alanynak egyik különleges fajtája az általános alany: ez rendszerint még elmosódottabb tartalmú: mindenkire mindenre, illetőleg egy nagyobb közösség minden tagjára vonatkozik.” (u. o.). Ha azonban pl. a „Pista jön” mondatban határozott, a „Valaki jön” mondatban határozatlan alanyt tételezünk föl az itt idézett — s lényeges mondanivalóját tekintve minden iskolai nyelvtankönyvünkben megtalálható — megfogalmazás szerint, akkor a nyelvi jel formális-tartalmi nyelvtani ismérvei helyébe az adott mondatok esetleges valóságtartalmát helyezzük. Ezt az eljárást következetesen alkalmazni igen nehéz, ha nem lehetetlen, hiszen a beszélő és a hallgató számára a „Pista jön” mondatban is lehet határozatlan alany — ha egyikük sem ismeri az illető valóságos cselekvő személyt. Nyilvánvaló persze, hogy a fenti mondatokban a valóság jelenségeinek csupán szimbólumai vannak jelen — ezek a nyelvi jelek, a szavak, s ezek egymástól mint különböző fajtájú főnevek legfeljebb lexikális tartalmukban különböznek!

A „*kettős alany*” fogalma (EJ 231) viszont ismét a „láthatatlan ragmorféma” funkciójának tisztázatlanságából született. Ha „A hajó menni látszik” mondatból az „a hajó” és a „menni” szavakat egyaránt alanyként elemezzük ki, akkor a „menni-0” végén nominatívuszi értékű 0 ragot kell találnunk — mint ahogyan azt találunk a „menni-0 szabad” („a menés-0 szabad”), „menni-0 kell” („a menés-0 kell) szintagmákban. Csakhogy „A hajó menés látszik” mondat a magyar nyelvben nem lehetséges — „A hajó menésben (menőnek) látszik” mint egyetlen lehetséges transzformáció viszont világosan mutatja, hogy itt a 0 rag a *ban*, *nak* ragok állapothatározó funkciójában szerepel.

6 A predikatív szintagma értelmezésében jelentkező két hibaforrás: a mondat valóságalapjának keveredése a nyelvi jelek lexikális jelentésének tartalmi elemeivel és a nyelvtani jelentés formális oldalának — különösen a 0 ragmorfémával kapcsolatos — elégtelen elemzése szintakszisunkban az alárendelő szintagmák területén is ellentmondásokhoz vezet. Így pl. a tárgyas szószerkezet determinánsainak osztályozásában a „határozott” és a „határozatlan” tárgy nyilván létezik — ha arra gondolunk, hogy ezek az elnevezések a szintagmákban lévő nyelvi jelek formális-tartalmi különbségeire utalnak. A két kategória meghatározása azonban a követ-

kező: „A tárgy akkor határozott, ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a fogalomra gondol, s akkor határozatlan, ha ugyanolyanra, vagyis ugyanarra a fajtára, de nem ugyanazon egyedre gondolnak.” (EJ 275) Az itt szintén „szereplő” 0 morféma pedig a „ragtalan tárgy” kifejezésben semmisül meg. Nem létezik viszont — mert formális-tartalmi szempontból nem különülnek el! — az „iránytárgy” és „eredménytárgy”, ugyanis pl. a „kenyeret süt” szintagma csak a „kenyeret készít” lexikális jelentésben tartalmaz eredménytárgyat, a „pirítóst (kétszersültet) készít” jelentésben már iránytárgyat ...

A határozók rendszerében is csak ott látszik megnyugtatóan értelmezhetőnek a kategorizálás, ahol az elnevezések a determinánsok szófaji és formális különbségeire utalnak. Ilyen formacsoport pl. a „helyféle” határozók rendszere, amelyben a szintagmák alfajai a determinánsok lokatívuszi, latívuszi és ablatívuszi irányragjai szerint különülnek el. Ebben az értelemben ide lehet sorolni az „állandó” határozókat is. Azonban az idő-, mód- és állapotféle határozók — nyilván azért, mert ragjaik túlnyomó többsége „helyféle” irányrag! — formális egybeesés esetén a helyhatározóktól, de egymástól is csak a nyelvész lexikális intuíciója segítségével választhatók el. A *módféle és állapotféle határozók* pl. így: „... az állapotféle határozó több típusa és az a mondatrész, amelyben megnevezett személy vagy dolog állapotát a határozó megjelöli, olyanféle viszonyban áll egymással, amely emlékeztet az alany és az állítmány kapcsolatára. Valóban: a két mondatrész átalakítással ilyen viszonyba hozható: „Péter betegen fekszik” → „Péter beteg”. ... Olykor azonban ugyanaz a határozó komplexen állapotot és módot is kifejezhet: „Fehéren csillog a hó” (→ a hó fehér; a csillogás fehér).” (EJ 302)

Minthogy — az általánosan elfogadott álláspont szerint is — a tartalommal bíró nyelvi jel nem utalhat közvetlenül valamely dologra, az „állapothatározó” létét csak valamilyen dologfogalmat tartalmazó valamilyen ragos főnévnek valamilyen igével (főnévi igenévvél) alkotott szintagmatikus viszonyában igazolhatjuk. Hogy a „Péter betegen fekszik” mondatban milyen határozói szintagma van, az attól függ, hogy a „Péter betegen fekszik” szerkezet éppen melyik beszédhelyzetben — mondat! Tehát pl.:

a) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” a „beteg *valamin* (pl. beteg, rozoga hordágyon)” jelentéstapadásos szimbóluma, s így mint főnévi alaptagú jelzős szintagma reprezentánsa: *n* ragos helyhatározói determináns igei alaptag mellett.

b) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” a „beteg, nem egészséges, nem szabályos, nem szokványos *módon*” jelentéstapadásos szimbóluma, s így mint melléknévi determinánsú jelzős szintagma reprezentánsa: *n* ragos módhatározói determináns igei alaptag mellett.

c) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” egy „*betegségben*”-féle *ben* ragos főnév jelentéstapadásos szimbóluma, s így: *n* ragos állapothatározói determináns igei alaptag mellett.

Ez az eljárás nyilvánvalóvá teszi, hogy valamely mondat külső valóságán nem valamiféle transzcendens, képszerűen felfogott „objektív” valóságdarabot kell érteni, hanem egyszerűen azt a mondatkörnyezetet (beszédhelyzetet, szövegösszefüggést),

amelyben a vizsgálandó mondatot találjuk. Annak a transzformációnak a jellegét, amely hivatva van a transzformált nyelvi jel nyelvtani jelentését egyértelműen (!) meghatározni: sem a nyelvész elsődleges, „laboratóriumi” intuíciója, sem a lexikális jelentéseknek akár „stilisztikai” finomságú részletezése nem szabhatja meg; erre kizárólag az éppen adott szintagmát tartalmazó éppen adott mondat igazi, nyelvtani valóságának elemzésében vállalkozhatunk. A lexikális jelentés síkján az objektív valóságra, a nyelvtani jelentés síkján az objektív valóságot tükröző nyelvi valóságra irányul az ember megismerő, rendszerező tevékenysége — és a nyelvtan ez utóbbi tevékenység területe.

ÜBER DIE BEDEUTUNG DER „GRAMMATISCHEN BEDEUTUNG”

von

F. BODNÁR

Auf Grund der syntaktisch-semantischen Analyse charakterisiert der Verfasser die primären Syntagmen der ungarischen Sprache. Er kritisiert die in der ungarischen Grammatik befindlichen Widersprüche — in Verbindung mit der prädikativischen Syntagma (definites, indefinites, allgemeines und doppeltes Subjekt) und mit der untergeordneten Syntagmen (äusseres und inneres Objekt, die Systematisierung der Adverbialen). Die Motive der Fehlerquelle sind — seiner Meinung nach — die Vermischung der lexikalen und der grammatischen Bedeutung und ein Missverständnis, in Verbindung mit dem Problem der Wirklichkeit eines Satzes.

A MÜNCHENI KÓDEX MAGYAR SZÖVEGÉNEK ÉS A VULGATA LATIN SZÖVEGÉNEK ÖSSZEHAONLÍTÁSA

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

I.

1. A József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatói az elmúlt években közös munkaként előkészítették a MK betűhű kiadását a megfelelő latinnal együtt. A munkaközösség tagjai ezután — gondosan mérlegelve a felmerülő kérdésekre adandó választ — jegyzetekkel látták el a kódex szövegét, és előkészítették a megfelelő latin szöveget is. Többszöri alapos ellenőrzés után a munka 1968. februárjában készült el. A teljesen kész kézirat címe: „A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a párhuzamos latinnal együtt.”

1.1. A munkaközösség a MK megfelelő latinjának előkészítéséhez a Novum Testamentum Merk-féle kiadását használta (Novum Testamentum Graece et Latine. Apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk S. J. Editio octava. Roma. Sumptibus Pontificii Instituti Biblici. 1957.), és e sorok írója ennek a kiadásnak a latin szövegét (néhol a görögöt is figyelembe véve) aprólékosan összevetette a MK magyar szövegével, és az összehasonlítás eredményeképpen — ahol ez szükségesnek mutatkozott — a szöveget megfelelő jegyzetekkel látta el. Természetesen az összehasonlításnak bizonyos korlátot szabott az, hogy pontosan az a latin szöveg, amelyből a MK-ben lévő magyar szöveg fordított, nincs meg. (V.ö. ezzel: 2. 1. 12., 2. 2. 12. és 3.)

1.2. A jelen dolgozat célja a két (latin és magyar) szöveg összehasonlítása tanulságainak a — munkaközösség által készített jegyzetekenél részletesebb — bemutatása.

1.2.1. Az összevetés első szempontja a szövegek mennyiségi összehasonlítása, vagyis annak megállapítása, hogy mennyivel bővebb a latin szöveg a magyarnál, mi van meg a latinban, ami nincs meg a magyarban; illetve hogy mennyivel tartalmaz többet a magyar a latinnál, melyek azok a bővítések, amelyek szerepelnek a magyar szövegben, de a latinban hiába keressük őket. Dolgozatom most közölt első részében ezeknek a kérdéseknek a tisztázását tekintem feladatomnak.

1.2.2. A dolgozat második részére marad a latin és a magyar szöveg belső, tartalmi összehasonlítása, a magyarnak mint fordításnak a bemutatása. Ebben a részben kerül sor a lefordítatlan szavak, a fordítási hibák, a latinizmusok (szó szerinti fordítások, szenvedő szerkezetek, módtévesztések, a latin accusativus és nominativus cum infinitivo hatása, a latin igeneves szerkezetek hatása, a latin szórend befolyása stb.), valamint a magyaros fordítások (jól sikerült, a magyar nyelv és gondolkodás szellemének megfelelő fordítások, új szavak alkotása stb.) megtagyálására.

2. A latin és a magyar szöveg mennyiségi összevetése a következőket mutatta:

2.1. A latinban meglevő, a magyarból hiányzó részek vizsgálatakor kitűnik, hogy a Máté evangéliumában 54 esetben, Márk evangéliumában 64 esetben, Luká-

cséban 151 esetben, Jánoséban pedig 101 esetben hiányzik egy szó, egy szószerkezet, egy mondat-darab vagy egy (esetleg több) egész mondat fordítása.¹

2.1.1. A hosszabb hiányok a következők:²

M. XVI. 11—12.: *Quare non intellegitis, quia non de pane dixi vobis: Cavete a fermento phariseorum et sadduceorum? Tunc intellexerunt quia non dixerit cavendum a fermento panum, sed a doctrina phariseorum et sadduceorum.* — 22vb 11—12.: Mirè nē èztitèc / mezt nē a' keñezècröl mōdottam tünèktec / 92ižkeggètec a' leual-tacnac h a' saduceofocnac kouažitol / de a' leualtacnac h a' saduceofocnac tanofa-goctol.

M. XIX. 11—12.: *Non omnis capiunt verbum istud, sed quibus datum est. Sunt enim eunuchi, qui de matris utero sic nati sunt; et sunt eunuchi, qui facti sunt ab hominibus; et sunt eunuchi, qui seipsos castraverunt propter regnum caelorum* — 25ra 11—12.: Nem mēden^c fogiac až igèt dè kicn^c aduan vagon / Mezt vadnac mèddöc kic 9magocat meghèrèltèc menñècn^c ozžagaie't.

Mc. VI. 4.: *Et dicebat illis Jesus: Quia non est propheta sine honore nisi in patria sua et in domo sua et in cognatione sua.* — 40vb 4.: h monda 9 nèkic i^c / Mezt nñh pphā tižtèlfelegnèlkül hanē hac 9 hažaiaban.

Mc. VI. 27—28.: *praecepit afferi caput eius in disco. Et decollavit eum in carcere, et attulit caput eius in disco et dedit illud puellae* — 41va 27.: pazā ola oda hožatni Jan9 baptiŧtanac feiet eg talñezon h ada ažt a' leannac.

Mc. XIV. 7.: *semper enim pauperes habetis vobiscum, et cum volueritis potestis illis benefacere; me autem non semper habetis* — 50va 7.: mezt žegeneket mēdž ha vallotoc tū velètec.

L. VIII. 12. *Qui autem secus viam hi sunt qui audiunt, deinde venit diabolus et tollit verbum de corde eorum, ne credentes salvi fiant.* — 63va 12.: Ki ke' až vt felrè èfet èžec ažoc kic haŧlac až igèt hog ne higgèn^c h ne vdu9žollèn^c.

L. XII. 47.: *Ille autem servus, qui cognovit voluntatem domini sui et non praeparavit et non fecit secundum voluntatem eius, vapulabit multis; qui autem non cognovit et fecit digna plagis, vapulabit paucis.* — 71rb 47.: A' žolga ke' ki m9g èsmèztè v2anac akarattat h nē tèžèn 9 aka2aŧfa žè2èť vèrèttètèc loc napafockal.

L. XIII. 25—27.: *Nescio vos unde sitis. Tunc incipietis dicere: Manducavimus coram te et bibimus, et in plateis nostris docuisti. Et dicet vobis: Nescio vos unde sitis;* — 72rb 25—27.: Nem tudlac tütöktèt honnan valoc legètec.

L. XIX. 44.: *et ad terram prosternent te et filios tuos, qui in te sunt, et non relinquent in te lapidem super lapidem* — 78va 44.: h a' földrè tèzièžtn^c tègèdèt h te fiaidat kic te bènnèd vadnac.

L. XXIII. 23.: *At illi instabant vocibus magnis postulantes ut crucifigeretur, et inualescebant voces eorum.* — 82vb 23.: Es 9c iuoltn^c vala 9 žauockal.

J. I. 7—8.: *Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum. Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine* — 85ra 7—8.: Ež i9t tanofagba hog tanofagot uallana a' vilagrol.

¹ A magyar fordításban nem szereplő, a latinban meglevő részeket a munkaközösség a latin szövegben ritkított szedéssel jelölte meg.

² M. jelzéssel Máté evangéliumát, Mc.-vel Márkét, L.-lel Lukácsét, J.-vel Jánosét jelölöm. A magyar szöveg helymegjelölésében a MK eredeti lapszámozását tüntetem föl. A lefordítatlan latin szavakat kurzív szedéssel emelem ki.

J. I. 12.: Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, his, qui credunt in nomine eius — 85ra 12.: Valamenñen ke' fogattac 9tèt adot 9nèkic hatalmat iftènfaia lennec.

J. V. 26.: Sicut enim Pater habet vitam in semetipso, sic dedit et Filio habere vitam in semetipso — 89va 26.: mezt mikeppèn afa val èlètet 9 bènne.

J. XIV. 3—4.: iterum venio et accipiam vos ad meipsum, ut, ubi sum ego, et vos sitis. Et quo ego vado scitis et viam scitis. — 100vb 3—4.: efm̃g megiouoc n vèzlec tütökèt èn hožiam hol èn vagoc tū es legètec.

J. XVI. 23.: Et in illo die me non rogabitis quidquam. Amen, amen dico vobis — 103ra 23.: Bižon bižō mōdom tūnètec.

J. XVII. 2.: sicut dedisti ei potestatem omnis carnis, ut omne, quod dedisti ei, det eis vitam aeternam — 103va 2.: mikeppèn attad 9 nèki agga ažocnac až 9r9c èlètet.

J. XVII. 20—21.: qui credituri sunt verbum eorum in me, ut omnes unum sint, sicut tu, Pater, in me, et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint — 104ra 20—21.: kic hiënd9c 9 iğeièc miat èn bèlem n èn te bènñed hog 9k es eggèc legèn^c mù bènñ9nc.

J. XVIII. 13—14.: erat enim socer Caiphae, qui erat pontifex anni illius. Erat autem Caiphas, qui consilium dederat Iudaeis — 104va 13—14.: mezt vala Caifafnac 9pa ki tanalhot adot vala a fidocnac.

2.1.2. Több esetben szinte bizonyosan meg tudjuk állapítani, mi az oka, hogy a felsorolt latin mondatok vagy mondatrészek magyar megfelelőjét miért nem találjuk a MK-ben. Vagy a fordítók (Tamás és Bálint) hibáztak, és nem fordították le a latin eredetiből a hiányzó részt; mégpedig azért, mert a latin szövegben az azonos mondatvégek miatt eltévesztették a fordítandók rendjét, vagy az öskézirat másolója tévesztett sort a magyar szöveg azonos mondatvégei miatt.

Így például a Mc. VI. 27-ben meglevő *Et decollavit eum in carcere, et attulit caput eius in disco* rész azért maradhatott ki a 41va 27-ből, mert a latinban az e mondat előtti szavak: *caput eius in disco* megegyeznek e kimaradt mondat utolsó szavaival, és a fordító vagy a másoló szemét megtévesztette ez az egyezés. Hasonlóképpen a L. XIII. 26—27. *Tunc incipietis dicere: Manducavimus coram te et bibimus, et in plateis nostris docuisti. Et dicet vobis: Nescio vos unde sitis* magyar megfelelője azért nincs leírva a 72rb 25—27-ben, mert a 25. vers ugyanígy végződik (*Nescio vos unde sitis*), mint a 27. vers hiányzó része. Ugyanígy valószínűleg megvolt a 85ra 7—8-ban is a J. I. 7—8 fentebb jelzett szövege, de mivel a 7. vers közepe szó szerint egyezik a 8. vers végével, a másoló sort téveszthetett. Hasonló ok magyarázza a J. V. 26—89va 26; a J. XVII. 21—104ra 21; a J. XVIII. 13—104va 13. szöveghiányait is.

2.1.3. Rövidebb mondatok magyar megfelelője hiányzik a következő esetekben:¹

M. XIV. 3. — 20vb 3.: *et posuit in carcerem*; M. XV. 32. — 22rb 32.: *et non habent quod manducant*; Mc. V. 13. — 39vb 13.: *Et concessit ei statim Jesus*; Mc. VIII. 6. — 43va 6.: *et apposuerunt turbae*; Mc. IX. 19. — 45ra 19.: *Et cum vidisset eum*; L. I. 28.: — 54va 28.: *benedicta tu in mulieribus*; L. I. 42. — 54vb 42.: *et exclamavit voce magna*; L. XIX. 10. — 77vb 10.: *Venit enim Filius hominis*; L. XX. 31. — 79va 31.: *Et tertius accepit illam*; J. IV. 26. — 88ra 26.: *Dicit ei Jesus*; J. X. 18. — 96rb 18.: *et potestatem habeo ponendi eam*; J. XI. 8. — 97ra 8.: *Dicunt ei discipuli*.

¹ E dolgozat keretében természetesen nincs mód a rövidebb — pár- vagy egyszavas — hiányok minden adatának bemutatására. Az adatok számát lásd: 2.1.

2.1.4. Rövidebb mellékmondatok magyarja nincs meg a MK-ben a következőkben:

M. XXVII. 16. — 34rb 16.: *qui dicebatur Barrabas*; L. IX. 45. — 66rb 45.: *ut non sentirent illud*; L. XXII. 27. — 81rb 27.: *qui recumbit*; L. XXIII. 25. — 82vb 25.: *quem petebant*; J. IV. 21. — 88ra 21.: *quia venit hora*; J. XVII. 5. — 103va 5.: *quam habui prius*; J. XIX. 28. — 106rb 28.: *ut consummaretur Scriptura*; és így tovább.

2.1.5. Gyakran hiányzik a megszólítás magyar megfelelője:

M. VII. 22. — 13va 22.: *Domine*; M. XXIII. 26. — 29ra 26.: *Pharisaeae caece*; M. XXV. 11. — 31ra 11.: *Domine*; L. X. 21. — 67va 21.: *Pater*; L. XX. 28. — 79rb 28.: *Magister*; J. IV. 19. — 88ra 19.: *Domine*; J. XIV. 8. — 101ra 8.: *Domine*.

2.1.6. Előfordul, hogy hiába keressük a többtagú állítmány vagy az állítmány többtagú bővítménye egyikének megfelelőjét a magyarban: Mc. IX. 18. — 45ra 18.: *et arescit*; Mc. X. 47. — 47ra 47.: *et dicere*; L. IV. 29. — 58va 29.: *Et surrexerunt*; J. I. 20. — 85rb 20.: *et confessus est*.

2.1.7. Sokszor hiányzik az állítmánynak valamely határozói bővítménye a magyarból: M. XVIII. 10. — 24ra 10.: *in caelis*; M. XXIV. 21. — 30ra 21.: *ab initio mundi*; M. XXVI. 4. — 32ra 4.: *dolo*; M. XXVIII. 11. — 35vb 11.: *de custodiibus*; L. II. 15. — 56ra 15.: *in caelum*; L. V. 33. — 60ra 33.: *frequenter*; L. VI. 12. — 60va 12.: *in montem*; L. XV. 30. — 74va 30.: *cum meretricibus*; J. III. 17. — 87ra 17.: *in mundum*; J. IV. 8. — 87vb 8.: *in civitatem*; J. VIII. 52. — 94va 52.: *nunc*; J. XII. 2. — 98rb 2.: *ibi*; J. XVII. 5. — 103va 5.: *claritate*; J. XVII. 5. — 103va 5.: *nunc*.

2.1.8. Hiányoznak jelzők (jelzői szerepben álló névmások) megfelelői is: M. III. 16. — 9vb 16.: *descendentem*; M. VII. 24. — 13vb 24.: *haec*; Mc. VIII. 38. — 44va 38.: *sanctis*; Mc. XIV. 52. — 51va 52.: *nudus*; L. XVII. 25. — 76rb 25.: *hac*; L. XX. 9. — 78vb 9.: *hanc*; J. VI. 41. — 91rb 41.: *vivus*; J. VII. 40. — 92 vb 40.: *ex illa*.

2.1.9. E hiányok oka (mint a 2.1.2. alatt tárgyaltaké is) valószínűleg a fordító vagy még inkább a másoló szövegtévesztése. Kivétel talán a 2.1.5.-ben felsorolt megszólítások csoportja, mert itt elképzelhető, hogy vagy a vocativus fordításával kapcsolatos nehézségek (a magyar esetrendszerben nincs meg ez a casus) vagy a megszólítás fölösleges volta (az ige kifejezheti a megszólítást) miatt szándékosan nem fordították le az illető szót.

2.1.10. Természetes, hogy egy-egy latin szó magyar megfelelőjének hiánya miatt néhány magyar mondat értelmetlenné válik. Ezekben az esetekben minden bizonynyal másolási hibával állunk szemközt, a hiányt a másoló szövegtévesztésével magyarázhatjuk.

Ilyenek például:

L. IX. 25.: *Quid enim proficit homo, si lucretur universum mundum, se autem ipsum perdat et detrimentum sui faciat?* — 65vb 25.: me2t mit ha2nal 2mbe2n^e ha m2d e vilagot n2zie /2ma2gat ke 2lu2ze2lle/ h 2n2 maganac v2zed2lm2t [*tegen].

L. XIV. 2.: *Et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum* — 72vb 2.: h ime 2gnemin2m2 b2l poclos 2mber 2 2l2tt2 [*volt].

L. XIX. 10.: *Venit enim Filius hominis quaerere et salvum facere quod perierat* — 77vb 10.: [*Me2t i2tt a2 2mbe2nec fia] m2g k222f2ni h v2du2ze2it2ni m2l 2lu22et2uala.

L. XXI. 30.: cum producunt iam ex se fructum, *scitis* quoniam prope est aestas — 80va 30.: micor imar o bëlollōc gimōlōt tēzēmtēdn° / [*tuggatoc] me2t kōžēl uagon a nar.

J. V. 10.: Dicebant ergo *Iudaei* illi, qui sanatus erat — 89ra 10.: Mondnacuala aže2t onēki [*a fidoc] ki megiūgažotuala.

J. XI. 8.: *Dicunt ei discipuli*: Rabbi, nunc quāerebant te *Iudaei* lapidare — 97ra 8.: [*Mondnac neki a taneituañoc] Rabi imar kēžēfnēc vala tegedet a fidoc mēgkōuēžni.

J. XVIII. 17.: Dicit ille: *Non sum* — 104va 17.: Monda o nēki pēter [*nem vagoc].

J. XXI. 1.: Postea manifestavit se iterum *Iesus discipulis* ad mare Tiberiadis — 107va 1.: Ežec utan efmeğ megiēlente onmagat [*i° a taneituañocnac].

2.1.11. A latinban meglévő, a magyarból hiányzó részek helyenkénti meg-
oszlását vizsgálva feltűnhet, hogy a János-evangélium elején meglehetősen sok hiány
van a MK-ben a latinhoz viszonyítva, szám szerint az első fejezet 1—20. versében 4
hosszabb hiány (M.-ban 0, Mc.-ben 1 rövid, L.-ban 1 rövid az I. 1—20. versben.) Felfi-
gyel erre a huszita bibliáról szóló tanulmányában KARDOS TIBOR is, megállapítván,
hogy „Erőteljes szövegcsontkításokat találunk a János-evangélium kezdetén” (A huszita
biblia keletkezése. MNyTK. 82. 18.) Ebből a megfigyelésből von le következtetése-
ket a bibliafordítók katar illetve patarén voltára. Részletesebben két „csontkításra” tér
ki: „Az első csontkítás az istenfiúságból kizárja a katolikusokat. A Vulgata szerint
ugyanis Jézus hatalmat adott reá, hogy istenfiak lehessenek azok, akik befogadták
őt és *akik hittek nevében*. A katarok szerint azonban a katolikusoknak csak az ajku-
kon van Jézus, de be nem fogadták, ezért a patarén fordító ezt az utóbbi kitétel
elhagyta. A második szövegcsontkítás során teljes másfél sort hagy ki a fordító.
Keresztelő János különleges hivatásáról van benne szó. A Vulgata szerint azért
küldetett: „hogy általa higgyen mindenki. Ő maga nem volt fény, de jött, hogy tanú-
ságot tegyen a fényről”. Ezt a szövegrészt a patarén fordító elhagyta, mert a szigorú
katar tanítás szerint Keresztelő János ördögi lény volt, s mint említettük, csak
kénytelenségéből tett hitet Jézus mellett” (KARDOS TIBOR: i. m. 18—19., a kieme-
lések onnan valók). Véleményem szerint az ebből a két „csontkítás”-ból levont
következtetések túlságosan messzemenőek. A sorrendben az első hiány (amelyet
KARDOS TIBOR második csontkításnak mond) a János I. 7—8. versében fordul elő.
Latinul: Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes
crederent per illum. Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine. A MK-
ben: 85ra 7—8.: Ež iot tanofagba hog tanofagot uallana a vilagrol. Ez a hiány
sokkal természetesebben is magyarázható, mint KARDOS TIBOR magyarázata, hiszen
egyszerűen másolási hibáról van szó. Ugyanis a kimaradt (fentebb kurzíválással
megjelölt) rész előtti szavak: „ut testimonium perhiberet de lumine” pontosan meg-
egyeznek a kimaradt rész utolsó szavaival. Az őskéziratban valószínűleg megvolt
tehát a teljes fordítás, csak a másoló szeme siklott egy kissé odébb, és keze kihagyott
néhány szót. (vö.: 2.1.1. és 2.1.2.)

A sorrendben a második hiány (KARDOS TIBOR első csontkításnak mondja) a
János I. 12. versében szerepel. Ez latinul: Quotquot autem receperunt eum, dedit
eis potestatem filios Dei fieri, *his, qui credunt in nomine eius*, (13) qui non ex sanguini-
bus neque ex voluntate carnis neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt. A MK-
ben: 85ra 12.: Valameñnen ke fogattac otēt adot onēkic hatalmat ištēnfiaia lenniec

(13) Kic nē vérecból lem tētnēc akaraftabol lē fe2fiunak akaraftabol de žulēttēc ištēntol. Itt is könnyen elképzelhető, hogy a két egymás mellett álló (l. 13. vers) *qui*-vel (magyarul tehát *kic*-kel) kezdődő mellékmondat közül az elsőt átsiklik a másoló szeme, és csak a másodikat írja le, kihagyván az előzőt (vö.: 2.1.1.).

Még egy megjegyzés: igaz, hogy a MK János-evangéliumának elején a többihez képest sok hiány van a latinhoz viszonyítva, de a számokból nem következtethetünk szándékos kihagyásokra, mert például a L. VIII. 10–30. versében 4 hosszabb hiányra figyelhetünk föl.

2.1.12. Mit vonhatunk le tanulságképpen abból, hogy rámutattunk a MK magyar szövegének a megfelelő latinhoz viszonyított hiányaira?

A hiányok egész mondatnyi, mellékmondatnyi vagy mondatrésznyi terjedelműek. Ritkábban előfordulnak hosszabb hiányok is. Ezek legtöbbször a másoló, néha a fordító véletlen kihagyásai, hibái.

Pontosan nem ismerjük ugyan azt a latin szöveget, amelyből az első bibliafordítók dolgoztak, de megállapíthatjuk, hogy — ha lehetek is eltérések a Tamás és Bálint által használt latin szöveg és az általunk forgatott Merk-féle kiadás szövege között — ezek az eltérések lényegtelenek voltak, mert a MK szövegéből hiányzó részek többségéről ki tudjuk mutatni, hogy a másoló hibái.

2.2. A latinban nem szereplő, de a magyarban meglevő részek, az ún. bővítések vizsgálatakor azt látjuk, hogy a bővítések száma elég nagy, bár — egy különleges eset kivételével — terjedelmük nem túlságosan hosszú, legtöbbször csak egy-egy szónyi. Máté evangéliumában a bővítések száma 138, Márkéban (a prólógust nem számítva) 106, Lukácséban, 212 Jánoséban 178.

2.2.1. A MK-ben egyedül a Márk-evangélium előtt találunk prólógust. Ez a prólógus 21 sornyi terjedelmű a MK kéziratában, és Márk evangélistáról szól. A munkaközösség által használt Merk-féle kiadásban nincs meg a latin megfelelője ennek a prólógusnak, nincs is semmiféle prólógus a Márk evangélium előtt. Megtalálható-e valamely más helyen a MK Márk prólógusának latinja? Ezzel a kérdéssel sokat foglalkozott a munkaközösség is, de a teljesen megnyugtató választ ezideig nem tudta megadni. A MK Márk prólógusa latin megfelelőjének egészét még nem sikerült megtalálnia. Megtalálta a kézirat első nyolc és fél sorának megfelelő latin szöveget XIII–XIV. századi, illetve XV. századi latin nyelvű kódexekben, amelyek a Bibliát tartalmazzák.

A Márk-prólógus szövege a MK-ben a következő: *Ež a' ſcent Ma2c ewāgelīſta ki ištēntol valažtatot n volt Scēnt peter apaſtalnac kē2ēžt fia n ištēni bēžedbēn taneitua-na / ki iollēhēt ēlēb iſžlbēn pap volt volna n teſt žērent lēuita / dē micor xē hūteze ſoždolt volna ol' igē megalaza ōmagat a' papsažhož / hog papsagra ne valažtatnec on hūuvelket ēlvaga / dē mezt ištēntol valažtatot vala aže't mgtōkelle ōtēt ištēn n teue allexandžiai pūſpōcke n ig ištēnnē kōuētēlmes akaraſtīa žēžēt o mafod ira e' xēnac ewāgelīomat E / Ma2c ke peldažtatot ozožlan žabaſban me2t egēbečtol iēleſbēn i2t xēnac ſelkelēte2ol.*

A megtalált latin szövegrész a következő: *Marcus Ewangelista dei electus et petri in baptis mate filius atque in divino sermone discipulus sacerdotium in iſžl agens ſecundum carnem levita ad fidem xpi converſus ...* (Ez után a vizsgált kódexekben a latin szöveg nem felel meg a MK-ben levő magyar prólógusnak.) Ezt a szövegrészt az OSzK kézirattára Cod. Lat. 32, 50, 57, 78, 96, 100, 127, 151, 238, 267, 376 jelzetű

kódexeiben (vö.: E. BARTONIEK: *Codices Latini medii aevi* ... Bp. 1940.) találhatjuk meg. Az e kódexekben levő Márk-prológusok mind Hieronymus-féle prológusok (vö.: E. BARTONIEK i. m. a megfelelő jelzet alatt). Ebből bizonyos, hogy a MK Márk-prológusa nem az általánosan használt Hieronymus-féle prológus, hanem vagy annak egy változata, vagy egy más szerző prológusa.

Foglalkozik a Márk-prológus kérdésével KARDOS TIBOR is, már említett tanulmányában (A huszita biblia keletkezése MNYTK. 82. 14. és 17.). KARDOS TIBOR önéletrajz jellegűnek tartja Márk prológusát, az a véleménye, hogy a fordító az apostol személyében a saját életének történetét adja elő. Szó szerint ezt mondja: „Említettük már, hogy a „Márk-evangélium fordítója” elnevezéssel illetett szerző az általa tolmácsolt rész elé olyan prológust függesztett, mely tulajdonképpen önéletrajz. Márk evangélista életét tárgyalja röviden, amely pontosan megfelel a magyar bibliafordító papdeákok élettörténetének. Ennek a prológusnak a mintája, az ún. „monarchianus prológus” sokkal bővebb. És mégis a HtB. kivonatában olyan kifejezések vannak beiktatva, melyek patarén gyakorlatra mutatnak és megváltoztatják a prológus értelmét. A fordító beletoldja a prológus elejére, hogy Márk „Istentől választott” ember volt, ugyanakkor, amikor az eredetiben ez nem szerepelt.” (KARDOS TIBOR i. m. 17.) Megállapításaival több ponton sem érthetünk egyet.

Valószínűtlen, hogy amikor a fordítók az egész bibliafordítás során semmit nem árulnak el magukról (még a bibliafordítás korára is a MK-ben levő naptárkerékből következtetünk), akkor az egyik fordító éppen a Márk-evangélium elé megírja az önéletrajzát. Túlzott az a kitétel, hogy Márk evangélista élete „pontosan megfelel a magyar bibliafordító papdeákok élettörténetének” (KARDOS TIBOR i. m. 17.). Hiszen a magyar bibliafordítók, Tamás és Bálint életéről is csak elég csekély és homályos ismeretünk van, hogyan felelne meg akkor pontosan egyikük élettörténetének Márk evangélista élete, amikor ennek még maga a prológus szövege is ellene mond.

KARDOS TIBOR szerint a fordító „beletoldja a prológus elejére, hogy Márk „Istentől választott” ember volt, ugyanakkor, amikor az eredetiben ez nem szerepelt” (i. m. 17.). Ennek ellentmond az, hogy a Márk-prológus teljes eredetije nincs meg, sajnos, ami pedig megvan belőle, az éppen az eleje, és abban bizony szerepel (a fentebb előszámlált mind a 11 kódexben szerepel) a Marcus Ewangelista dei electus, azaz, hogy Márk evangélista istentől választott volt.

Mi a helyzet tehát Márk prológusával? A Merk-féle Novum Testamentum-kiadásban egyáltalán nincs prológus, a MK szövege tehát ehhez viszonyítva bővítés. Nincs még meg eddig a Márk prológus latinja másutt sem (az első nyolc és fél sor kivételével), és — bár néhány gyanú felmerült már hollétével kapcsolatban — megtalálása még a jövő feladata.

2.2.2. A négy evangélista szövegében a MK a következő hosszabb, többszavas bővítéseket tartalmazza:¹

M. IX. 25.: cum eiecta esset turba, intravit et tenuit manum eius, et surrexit puella — 15va 25.: Es mico2 a' nep onnā ki küldētetuolna / bēmene n foga o kēžet / n monda Lean kēl fel / Es felkēle a' lean.

¹ A bővítéseket kurzív szedés jelöli.

M. XXI. 17.: Et relictis illis abiit foras extra civitatem in Bethaniam ibique mansit — 26vb 17.: *h aȝoc meghaguā a' va2oľbol ěl ki meně betaniaba h oth lakoȝec / h taneitauala iřtěnn^c oȝȝaga2oľ ȝket.*

M. XXIV. 40.: Tunc duo erunt in agro, unus assumetur et unus relinquetur — 30va 40.: Tahat kěttěn leȝn^c eg ȝanto földön / eggic ěluetětic h mafic meghagatic kěttěn leȝn^c eg agban eggic ěluetětic h mafic meghagatic.

M. XXVI. 45.: Tunc venit ad discipulos suos et dicit illis — 33ra 45.: Tahat iȝuȝ ȝ taneituanihoz h lele ȝket alattoc h mōda aȝocnac.

M. XXVII. 16. Habebat autem tunc vinctum insignem qui dicebatur Barrabas — 34rb 16.: vala ke' tahat eg iěleľ fogľa / ki ěmbez ȝldȝkěse2t ězěȝtětet vala a' tȝmľcbě.

M. XXVIII. 8.: Et exierunt cito de monumento cum timore et gaudio magno currentes — 35vb 8.: Es *Magdalnai maria h a' mas ma'ia* ki menen^c hama2 a' kopoz-fobol felělměl h nag ȝȝmेल futuā.

Mc. VI. 15.: Quia propheta est, quasi unus ex prophetis — 41ra 15.: mě2t pphā Egeběc ke' mōdnac uala mě2t eg a' pphetac kȝȝȝol.

L. IV. 23.: Medice cura teipsum; quanta audivimus — 58rb 23.: V2uos vȝȝȝiad mȝg temaȝadat meg *Mōdanac a' leualtac i'nac* Meněieket hallottonc.

L. XI. 2.: adveniat regnum tuum — 68rb 2.: Iȝȝȝn te oȝȝȝȝȝȝ Lěgěn te aka2atod mikent měnběn h aȝȝkent řldön.

J. VII. 28.: Ego scio eum; quia ab ipso sum, et ipse me misit — 92va 28.: ěn tudom ȝtet / h ha mōdandom me2t ně tudȝ ȝtet leȝec egěnlȝ hȝȝȝ tȝuěleȝec.

2.2.3. Több esetben meg tudjuk magyarázni azt is, miért találjuk ezeket a hosszabb bővítéseket a MK-ben. Leggyakrabban olyankor fordulnak elő, amikor ismétlődő részek szerepelnek a szövegben, többször visszatérő hasonló kifejezések. A két-háromszori ismétlés után a latin harmadszorra—negyedszerre nem írja le ugyanazt a kifejezést, a MK fordítói azonban belefírják a szövegbe. Érvényesülhet ebben valami magyarázó szándék is, talán az elképzelt hallgatóság számára az előbb hallottak még erősebb kiemelésének szándéka is. Ide sorolhatjuk például a M. XXVI. 45. vers bővítését (vö.: 2.2.2.). Az *h lele ȝket alattoc*, amely ezen a helyen a latinban már nem szerepel, megvan egy kissé előbb, ugyanennek a fejezetnek 40. és 43. versében: 33ra 40.: Es iȝuȝ ȝ taneituanihoz h lele ȝket alattoc; 33ra 43.: iȝuȝ ěľmȝ h lele ȝket alattoc. Ezeken a helyeken a latinban is ott van a megfelelő: et invenit eos dormientes. A 45. versben a latin ezt már még egyszer nem teszi ki, de a MK magyarjában ott találjuk harmadszorra is. Hasonlóképpen a M. XXVIII. 8-ban a latinban nincs meg a *Magdalnai maria h a mas ma'ia* megfelelője, mint a 35vb 8-ban, hiszen egyszer már előfordult a XXVIII. fejezet 1. versében.

Ugyanígy a Mc. VI. 15-ben nem találjuk az *Egeběc ke' mōdnac uala* latinját, amely megvan a 41ra 15-ben, de az előtte álló részben (még ugyanennek a versnek az elején) kétszer is ott van az alii autem dicebant kifejezés. Így magyarázhatjuk még a L. IV. 23 — 58rb 23. bővítését is: *Mōdanac a' leualtac i'nac*, hiszen a *mondnac vala* megfelelője megvan a 22. versben, a *leualtac* alany pedig magyarázatképpen került oda (vö.: 2.2.4.).

Más evangélisták szövegének hatását mutathatjuk ki a M. XXVII. 16.: Habebat autem tunc vinctum insignem qui dicebatur Barrabas — 34rb 16.: vala ke' tahat eg iěleľ fogľa / ki ěmbez ȝldȝkěse2t / ězěȝtětet vala a' tȝmľcbě bővítés esetében. A latinban ezen a helyen nincs megmagyarázva, hogy miért került Barrabas a tömlőcbe, de a Mc. XV. 7. és a L. XXIII. 19. megmondja, hogy lázadás és emberölés

volt a bűne. Ugyanígy a L. XI. 2-ben levő Pater kezdetű ima szövegénél is bővebb a 68rb. 2-ben levő (*Lègèn te aka2atod mikent mēhèn n azōkent földön*), de ennek megfelelője megvan a M. VI. 10-ben.

2.2.4. Gyakran előfordul bővítésképpen, hogy amíg a latin csak az igei állítvány személyragjával fejezi ki az alanyt, a magyar még odateszi mintegy magyarázatként az alanyesetben álló főnevet is (vö.: 2.2.3. alatt a *Mōdanac a' leualtac i^c nac* bővítésről mondottakat). Legtöbbször Jézus neve szerepel ilyen bővítésként:

M. VIII. 1.: Cum autem descendisset de monte, secutae sunt eum turbae multae — 13vb 1.: Miko2 ke' ležallot volna i^c a heg2ol / kōuētec otèt loc golékē-žētec.

M. XIX. 8.: Ait illis — 25ra 8.: Es monda ažocnac i^c.

M. XXI. 1.: Et cum appropinquassent Hierosolymis — 26rb 1.: Es mico2 kožēleitētuolna i^c ih2lēmēž.

Hasonlóképpen: Mc. II. 4. — 37rb 4; Mc. III. 5. — 38ra 5.; Mc. IV. 1. — 38vb 1.; Mc. IV. 9. — 38 vb 9.; Mc. V. 19. — 40ra 19.; L. V. 27. — 59vb 27.; L. IX. 1. — 65ra 1.; L. XI. 14. — 68va 14.; L. XIX. 1. — 77va 1. stb.

Előfordul ilyen helyzetű bővítésként a *zsidók* szó is: J. VII. 25.: quem quaerunt interficere — 92va 25.: kit a' *fidoc* kēžēfⁿc megolnīēc. Lásd még: J. VIII. 19. — 93va 19.; J. VIII. 33. — 94ra 33. stb.

Más szavak is szerepelnek ilyen bővítésként:

Mc. X. 32.: Erant autem in via ascendentes Hierosolymam — 46va 32.; Valanac ke' a' *taneituaⁿoc* až vtban ih2lēmbe felmenōc.

Mc. XII. 17.: Et mirabantur super eo — 48vb 17.: n *mēdēnēc* hudalkodnac vala o 2aita.

J. XII. 40.: Excaecavit oculos eorum — 99rb 40.: *Gonoffag* megvakeitotta o žemekēt.

Szerepel néha a magyarban az alanyesetben álló főnév akkor is, ha számnévvel alkot mennyiségjelzős szerkezetet, és a latinban csak a számnév van meg:

M. VIII. 28.: occiserunt ei duo habentes daemonia — 14va 28.: èlèibē kēlen^c nēki kēt *ēmbēzēc* o2dōgokēt valloc.

M. XIX. 16.: Et ecce unus accedens ait illi — 25rb 16.: Es im eg *ēmbēz* vepue o hožia monda nēki.

Ezek a bővítések magyarázatként kerülhettek bele a magyar szövegbe; a latinban is tudjuk a szövegkörnyezetből, hogy kiről-miről van szó, de a magyar fordító — talán egy elképzelt hallgatóság kedvéért — odateszi a nevet is.

2.2.5. Egyrészt stilisztikai (ismétlés) másrészt magyarázó jellegű a bővítéseknek az a csoportja is, amelynek során az egyszer már előfordult vagy a szövegkörnyezetből könnyen érthető igei állítványt találjuk még egyszer a magyar szövegben:

M. VI. 7. Orantes autem nolite multum loqui sicut ethnici — 12rb 7.: Imadkožuato^c ke' nē aka2iatoc lokat žolnotoc / mikent až etnicofoc *tēžn^c*.

M. X. 25.: Sufficit discipulo, ut sit sicut magister eius, et servo sicut dominus eius — 16va 25.: Eleg taneituaⁿac hog legen mikent o mēšte2e/h žolganac hog *legen* mikent o vra.

Mc. X. 6.: ab initio autem creaturae masculinum et feminam fecit eos Deus — 46ra 6.: Tēzēm^{tēn^c} ke' kēždētētol foguā fe2fiat n nēbeziēt totto ažocat ištēn n *mōdot*.

J. XIV. 1.: Non turbetur cor vestrum — 100vb 1.: Nē haborongec tū žūuētec *je fellen*.

J. XVIII. 11.: Calicem, quem dedit mihi Pater, non bibam illum? — 104va 11.: a keľhet kit adot ěnněke aťa / *nem akarod e* hog igam aťt.

Hasonlók még: M. XIV. 19. — 21ra 19.: *adac*; M. XIX. 6. — 25ra 6.: *mon-datnac*; M. XX. 28. — 26rb 28.: *ipt*; M. XXV. 30. — 31 va 30.: *ězěgietec*; L. VIII. 12. — 63va 12.: *ěfet*; L. VIII. 13. — 63va 13.: *ěftěnĉ*; J. VIII. 49. — 94va 49.: *monda*; J. XX. 13. — 106vb—107ra 13.: *kit kěreľť*.

2.2.6. Megesik az is, hogy a latinból a tárgy hiányzik (a szöveggörnyezetből természetesen érthető a mondat), a magyarban pedig — így nyilván könnyebben megy a megértés — szerepel:

M. VI. 15.: Si autem non dimiseritis hominibus, nec Pater vester dimittet vobis peccata vestra — 12va 15.: Ha ke' megně bohatangatoc ěmbezecněc *o bűnpket* / tũ meěei aťatoc fem bohatťa meg tũněctec tũ bűntěkět.

M. XI. 1.: Et factum est, cum consummasset Iesus praecipiens duodecim discipulis suis — 17ra 1.: Es *vg* ľot mikoť meguěěěťtě uolna iĉ ě *bězedeket* / paťan-holuan *o* těěenkět taneituaěěnac.

M. XIII. 3. Ecce exiit qui seminat seminare — 19rb 3.: Im ki ment ki věť věťni *o maguat*.

Hasonlóképpen még: Mc. VI. 53. — 42rb 53.: *haiot*; L. XIII. 14. — 72ra 14.: *ěmbeťt*; L. XVIII. 29. — 77rb 29.: *auag řantofľděť*; L. XVIII. 31. — 77rb 31.: *taneituaěěocat*; J. IV. 2. — 87va 2.: *řěnkěť*.

2.2.7. Gyakran előfordul, hogy a magyar szöveg egy határozóval bővebb a latinnál. Ez a fajta bővítés is magyarázó jellegűnek tekinthető, a magyar mondat gondolati tartalma pontosabban meghatározott lesz általa. Például:

M. II. 2.: Vidimus enim stellam eius in oriente et venimus adorare eum — 8va 2.: meťt latoc *o* ěillagat napkělěten / *n* iquenc *aiandokockal* imadnonc *otěť*.

M. II. 13.: Surge et accipe puerum et matrem eius et fuge in Aegyptum — 9ra 13.: Kěľ fel *n* veged a ěěźmeket / *n* *o* aěěat *eyěľ* *n* fus egiptomba.

Mc. I. 27.: quia in potestate etiam spiritibus immundis imperat — 36vb 27.: hog hatalmal *n* *těhěťřegěľ* paťaněol řěťteěěes řěľlěťecĉ.

Mc. V. 12.: Et exeuntes spiritus immundi introierunt in porcos — 39vb—40ra 12.: *n* *legottan* ki měnuen a řěťteěěes řěľlěťec běmenenĉ a' diřnocba.

Ezekhez hasonlók még: M. V. 38. — 11vb 38.: *venecĉ*; M. V. 43. — 11vb 43.: *venecĉ*; M. VIII. 18. — 14rb 18.: *o taneituaěěiac*; M. XVI. 21. — 23ra 21.: *halot-taibol*; M. XXVI. 73. — 33vb 73.: *tűgněľ*; Mc. I. 24. — 36va 24.: *ido ěľot*; Mc. VI. 43. — 42ra 43.: *a' kěneťecbol*; Mc. XII. 20. — 48vb 20.: *nalonc*; Mc. XIV. 48. — 51va 48.: *faľlackal*; L. VI. 17. — 60vb 17.: *Samariabol*; J. III. 22. — 87rb 22.: *oth*.

2.2.8. Sűrűn előfordulnak jelzői bővítések a magyar szövegben:

M. VII. 25.: et non cecidit; fundata enim erat super petram — 13vb 25.: *n* ně ěľet le / meťt zakatot vala *ěťps* kěřěťon.

M. XIX. 17.: Si autem vis ad vitam ingredi — 25rb 17.: Ha ke' akaťě ať *řřoc* elěťbě menněď.

Mc. II. 8.: Quo statim cognito Iesus spiritu suo — 37rb 8.: Kit *legottan* iĉ *o řěent řěľlete* miat meěľměťuě.

L. VIII. 24.: et facta est tranquillitas — 63vb 24.: *n* ľon *nag* ľaľľoľag.

J. I. 49.: Rabbi, tu es Filius Dei — 86ra 49.: Rabi te *vg* ěľo ěftěnnĉ fia.

Hasonlók még: M. IX. 16. — 15rb 16.: *vű*; M. XVIII. 9. — 24ra 9.: *řřoc*;

J. III. 36. — 87va 36.: *pro;c*; J. VI. 28. — 90vb 28.: *io*; J. VII. 39. — 92vb 39.: *scnt*; J. XVIII. 29. — 105ra 29.: *vý*.

Az *e*, ez kijelölő jelzőt is többször ott találjuk a magyarban, a megfelelő latinban pedig nincs meg a megfelelője: M. XII. 7. — 18ra 7.: *èz aztatlanokat*; M. XIII. 38. — 20ra 38.: *è vilag*; M. XVIII. 7. — 24ra 7.: *è vilagnac*; L. I. 2. — 53vb 2.: *è bègedn^e*.

Sokszor van a magyarban birtokos jelzős szerkezet is, a latinban pedig nincs ott a jelzői determináns megfelelője: M. II. 16. — 9ra 16.: *Iudeanac betlehemebèn*; M. III. 7. — 9va 7.: *istènnèc ipuendø hazagiatol*; M. X. 22. — 16va 22.: *nepecn^e gulofogecbèn*; M. XIII. 20. — 19va 20.: *istènn^e igeiet*; M. XVI. 20. — 21ra 20.: *dèzebecnèc maradekat*; M. XXI. 34. — 27rb 34.: *golon^e gimolhet*; Mc. XII. 25. — 48vb 25.: *iltènn^e angali*; L. V. 17. — 59va 17.: *bètègecn^e vigažtafocra*; J. XIII. 2. — 99vb 2.: *Iudafnac žüuebè*.

2.2.9. Tapasztaljuk azt is, hogy a magyar szöveg egy kötőszóval bővebb a latin megfelelőnél. Leggyakrabban a *mert* fordul elő: M. IV. 4. — 10ra 4.; M. V. 17. — 11ra 17.; M. VIII. 25. — 14va 25.; M. XVI. 23. — 23ra 23.; M. XXI. 13. — 26va 13. stb. Ezen kívül még az *és* (írva: *n*) gyakoribb.

2.2.10. Még egy érdekes bővítést találunk a MK szövegében, amely többször előfordul, és — úgy látszik — csak a nyomósítás a szerepe. Ez az *ingyen*, amelynek a megfelelő latin helyeken nincs nyoma. Például:

M. XXI. 32.: *Voš autem videntes nec paenitentiam habuistis* — 27rb 32.: *dè tù latuatoc ingèn pniat fem fogtatoc*.

Mc. XIV. 68.: *Neque scio* — 52ra 68.: *Ingè fem tudom*.

J. IV. 11.: *Domine, neque in quo haurias habes* — 87vb 11.: *Vram ingèn nīen miuèl mèreh*.

J. VII. 5. *Neque enim fatres eius credebant in eum* — 92ra 5.: *me't ingèn ø ałtafiat fem hižnècuala ø bèle*.

2.2.11. Ha a bővítések helyenkénti megoszlását vesszük szemügyre, feltűnik hogy bizonyos fajta bővítések főleg Máté evangéliumában fordulnak elő (vö.: 2.2.5., 2.2.7., 2.2.8.). Ez — úgy tűnik — támogatja SZILY KÁLMÁNNAK azt a véleményét (MNY. VII, 444–445.), hogy a Máté fordítója nem azonos a többi evangélium fordítójával, azaz, hogy a MK négy evangéliumának szövege a fordítás szempontjából megoszlik Tamás és Bálint között. (vö. erről: KARDOS TIBOR: A huszita biblia keletkezése. MNYTK. 82. c. művét is: 13–14.).

2.2.12. Mire mutatnak tehát az ún. bővítések, azok a — néha egész mondatból, több szóból, de leginkább egy-két szóból álló — részek, amelyeknek megfelelőjét a latinban nem találjuk? Elsősorban arra, hogy ezek az eltérések a két szöveg egésze szempontjából nem lényegesek. Természetesen a maguk helyén fontosak és érdekesek: rávilágítanak a fordítók magyarázó törekvéseire és néhol ismétlési szándékára is. A mai vizsgálódó számára nagyon tanulságosak stilisztikai szempontból is. Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy a Vulgata latin szövege és a MK magyar szövege a magyarban meglevő többletek vizsgálata szempontjából is megfelel egymásnak.

3. Végére értünk az 1.2.1. alatt felvetett szempontok vizsgálatának. Számbevettük a latinban meglevő, a magyarból hiányzó részeket, áttekintettük a magyarban többletként mutatkozó, a latinban meg nem levő mondatokat és szavakat. Vizsgálódásaink után idézzük MÉSZÖLY GEDEONT: „Tamás és Bálint célja Isten igéjének mindenektől érthető, tehát nemzeti nyelven való közzététele volt: ezért fordították

le a bibliát abból a latin szövegből, mely a kath. egyház papjai kezén forgott. Az ő céljuk az volt, hogy feleik buzgóságának nyilvánulatait minél bensőbbé tegyék az áhítatoskodás eszközeiül szolgáló szövegek megértetésével...” (MNY. XIII. 81.). Annak ellenére, hogy pontosan azt a latin bibliát, amelyből Tamás és Bálint fordítottak, nem ismerjük, bátran tekinthetjük megfelelő latinnak azt a szöveget, amely ma az egyház papjai kezén forog, a MK magyar szövegének és a latin szövegnek az összehasonlítása erre jogosít bennünket. Sokszor szinte rekonstruálni tudjuk azt a szöveget, amelyből a fordítók dolgozhattak, hiszen az eltérések jó része másolási hibából fakad, más része pedig kimutathatóan a fordítók tévedése vagy magyarázgató törekvéseinek eredménye.

Ugyanakkor, amikor a latin és a magyar szöveg eltéréseit vesszük számba, nem feledkezhetünk meg a két szöveg közti nagyfokú azonosságról sem, és arról, hogy a fordítók mennyire igyekeztek visszaadni az előttük levő latint magyarul, bár a fordítás során sok nehézséggel kellett megküzdeniük. Csak tisztelettel tekinthetünk munkájukra, amellyel megőrizték nekünk az 1400-as évek elejének magyar nyelvét.

VERGLEICH DES UNGARISCHEN TEXTES DES MÜNCHENER KODEX MIT DEM LATEINEISCHEN TEXT DER VULGATA

von

J. M. VÉGH

Vom das Institut für ungarische Sprachwissenschaft an der József Attila-Universität Szeged wurde eine kritische Ausgabe des aus dem Jahre 1466 stammenden Münchener Kodex vorbereitet, und mit einem parallelen lateinischen Text zusammengestellt. Zur Untersuchung des Münchener Kodex wurde der entsprechende lateinische Text der Merkschen Ausgabe des Novum Testamentum zum Vergleich herangezogen. (Novum Testamentum Graece et Latine. Apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk S. J. Editio octava. Roma, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici. 1957.)

Der Verfasser vergleicht den lateinischen Text dieser Ausgabe mit dem ungarischen des Münchener Kodex; er analysiert ausführlich die im lateinischen vorhandenen, aber im ungarischen fehlenden Satzteile und Sätze sowie die Erweiterungen des ungarischen Textes im Verhältnis zum lateinischen. Er erklärt die Gründe für die Abweichungen: die Lücken im ungarischen Text sind meist durch oberflächliche Schreiber verursacht worden, während die Erweiterungen aus den Bestrebungen der Übersetzer zu erklären sind, den Text interpretieren.

SZEMLE

BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története

Tankönyvkiadó. Bp., 1967, [1], 599 l.

„A magyar nyelv története” c. egyetemi tankönyv szerzői nemcsak a magyar nyelvtudomány nak szakavatott kutatói, hanem az egyetemi oktatásnak is tapasztalatokban és eredményekben gazdag tanárai, és már előbb is olyan egyetemi tankönyveknek is a szerzői, melyeket jó tudományos kézikönyveknek is tekinthetünk, és a köztudat így is tartja őket számon.

Ez a tankönyv bizonyos mértékig ezekre az előzményekre utal, de azokhoz képest ez utóbbi tartalomban és felépítésben is természetesen sok újat is ad, sőt egészen új fejezetei is vannak.

Fő fejezetei: a *Bevezetés* BÁRCZI GÉZÁTÓL (5—19); *A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere* BENKŐ LORÁNDTÓL (21—93); *Hangtörténet*, mely BÁRCZI GÉZA munkája (95—180); *A nyelvi jelek története* BENKŐ LORÁNDTÓL és BERRÁR JOLÁNTÓL (181—485); *A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése* BÁRCZI GÉZÁTÓL (487—579) és végül a Függelékben: *A magyar nyelvtörténeti kutatások története* BÁRCZI GÉZA tollából (579—592).

A fő fejezetek minden egyes része jól megválogatott bibliográfiával zárul.

A tankönyvnek ez a világos tartalmi és szerkezeti fölépítése és nem túlméretezett terjedelme elsősorban az egyetemi oktatás követelményeihez igazodik, de a megoldandó kérdések hangsúlyozásával és megoldási lehetőségeinek kritikai mérlegelésével a nyelvtudomány művelőinek is kiváló tájékoztatásul szolgál, és megmutatja azt is: hol tart a magyar nyelvtörténeti kutatás a hangtörténet, a grammatikai rendszer és a magyar szókészlet történetének a feltárásában, és milyen az a fejlődési összkép, mely mai nyelvtörténeti ismereteink alapján felvázolható.

A *Bevezetés* a magyar nyelvtörténet tanulmányozásához szükséges legfontosabb alapfogalmak és alapismeretek a (szinkronikus és a diakronikus nyelvvizsgálat; a nyelvtörténet és a társadalomtörténet; a nyelvi változások mibenléte; a nyelvjárások és az irodalmi nyelv nyelvtörténeti helye és szerepe; a magyar nyelvtörténet korszakai) szabatos és szép kifejtését nyújtja. Ugyanakkor azonban az új korszakolással kapcsolatban rámutat például arra is, hogy az ómagyar kornak a mohácsi vésszel lezárt határa mellett, amely határvetés társadalomtörténeti szempontú, van olyan korszakolás is, mely az ómagyar kort a XIV. sz. közepével zárja le: „eddig ugyanis egész sereg fontos hangváltó-zás nagyjában leperreg, s a szókészletben is jelentősebb bővülés megy végbe” (i. m. 18).

A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere című fejezet szintén kiválóan szolgálja az egyetemi oktatást a célnak teljesen megfelelő fejtegetéssel. Ebben a fejezetben problémalátató természeténél fogva külön is kiemelendő „A nyelvmlékek helyhez kötése (lokalizációja)” c. rész (36—37). Ennek alapján BENKŐ LORÁND a kódexeket nemcsak keletkezésük ideje szerint, esetleg egymáshoz való viszonyukban ismerteti, hanem — ahol az eddigi kutatások már lehetővé teszik — megjelöli azokat a nyelvterületeket is, amelyekhez az illető nyelvmlékek hozzákapszolódnak. Általában a nyelvjárástörténetnek — nagyon helyesen — megfelelő tere nyílik a magyar nyelvtörténeti ismeretek kialakításában.

Ami már most a tankönyv többi fejezeteit illet, három szakasz követheti valóban a nyelvtörténeti folyamatok menetét: a *Hangtörténet*, továbbá *A nyelvi jelek története* c. fejezetben a magyar szókészlet eredetéről szóló fejtegetések — ezen belől teljesen új és fontos rész „A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai” strukturális és funkcionális szempontból (251—371) — és *A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése*. Bár a magyar történeti szóalaktan és mondataalaktan még nagyon messze van attól, hogy a grammatikai rendszert a történeti fejlődésnek megfelelően tárja az érdeklődő elé, mégis: igen nagy jelentőségű az, hogy BÁRCZI GÉZA e tankönyv befejező fejezetében ezt — mai nyelvtörténeti ismereteink szerint — a legnagyobb mértékben megteszi. Ez nemcsak a hallgatók helyes nyelvtörténeti szemléletének kialakítása céljából fontos, hanem a nyelvtani rendszer descendens történetének a fokozatos feltárását is előmozdítja, amennyire ez még lehetséges. Éppen ezért sajnálattal utalunk itt arra, hogy RÁCZ ENDRE e tankönyv egyetemi jegyzet-korabeli vitájában 1966-ban méltán hiányolta BERRÁR JOLÁNNAK „A magyar mondat fejlődési szakaszai” című értékes jellemzését (Magyar történeti mondat 174—183), mely ezen észrevétel után sem került bele ebbe a tankönyvbe.

„A magyar nyelv története” c. tankönyv egészében és részleteiben igen értékes munka; nemcsak nyelvtörténeti szemléletre nevel, hanem problémáival új megoldási kísérletekre is készlet. Stílusa méltó tárgyához és rendeltetéséhez, kiállítása a Tankönyvkiadót dicséri. Ez a tankönyv alkalmas arra, hogy a magyar szakos tanárjelölt ne csak vizsgáira készüljön fel belőle, hanem magával vigye az életbe is; de a nyelvtudomány művelése terén is jól betölti feladatát, mert a szakembert is eligazítja a magyar nyelvtörténet szövevényeiben, és ugyanakkor sok gondolatot is ébreszt a megoldatlan kérdések tisztázására irányuló törekvésekben.

NYÍRI ANTAL

PAPP ISTVÁN: A finn nyelv alapelemei
(Tankönyvkiadó, Budapest 1967 — 204 l.)

Egymás után jelennek meg az egységes egyetemi tankönyvsorozat egyes kötetei. Örömmel látjuk, hogy a finn nyelvi tankönyv megírását PAPP ISTVÁN professzor vállalta magára, hiszen gazdag oktatói és nyelvtanítási tapasztalatai öt teszik legilletékesebbé ennek a feladatnak a teljesítésére.

A várakozásnak megfelelően PAPP professzor ezúttal is lelkiismeretes, magas színvonalú munkát végzett. Tankönyve három részre oszlik: I. „Rövid nyelvtanfolyam” (9—70 l.), II. „A nyelvtani rendszer vázlata” (73—146 l.), III. „Olvasmányok” (149—179 l.). Ezenkívül van még a „Függelék” (183—202 l.).

Az I. rész a rövid nyelvtanfolyamot 12 részre osztva adja, tekintettel arra, hogy egy félévben átlagosan 12 órával lehet számolni. Ez tehát az a minimális anyag, amelyet az adott időkeretek között mindenképpen ajánlatos elvégezni. Az egyes leckék egy-egy rövid szöveget s a nyelvtan néhány fontos fejezetét tartalmazzák. A szövegek erre a célra összeválogatott részletek modern finn írók műveiből. Papp professzor arra törekedett, hogy a kiválasztott részletek „tartalmilag érdekesek, befejezettek legyenek, s egyben a mindennapi élet nyelvi valóságát képviseljék”. A szerző szerint 12 leckéből el lehet sajátítani a legalapvetőbb szókincset, s a szövegek nyelvtani elemzése által a legszükségesebb nyelvtani tudnivalók is összegyűjthetők.

Az egyes leckéket olvasgatva megállapíthatjuk, hogy a felsorolt célkitűzéseket PAPP ISTVÁN megvalósította. Nehéz lenne más irodalmi szemelvényeket találni, amelyek egyszerűbbek, olvasmányosabbak lennének, s amelyek szókincse ennyire a gyakorlati követelményekhez igazodnék.

A lényeget tömören, de világosan összefoglaló „Rövid nyelvtanfolyam” után következik az „Olvasmányok” című rész. Ebben előbb szemelvényeket olvashatunk Maria Jotuni, Matti Hälli, Pentti Haanpää és Viljo Kajo egy-egy művéből, majd nyelvjárási szövegek kerülnek sorra. A nyelvjárási anyaggal párhuzamosan a szerző megadja a szöveg köznyelvi változatát is. A „Függelék” három részből áll. Az elsőben Aleksis Kivi „Sydämeni laulu” című dalának Jean Sibelius által megzenésített változatát találjuk, a másodikban a szójegyzék van, a harmadik pedig egy a finn nyelvjárási ábrázoló térképet tartalmaz.

PAPP ISTVÁN nyelvkönyve tehát változatos tartalmú, színvonalas, érdekes könyv; megfelel a várakozásnak.

Eme egészen rövid ismertetés kapcsán, mintegy tapasztalatcsereként, szeretném felvázolni, hogyan próbáltuk meg a reform szellemében kissé átalakítani a korábbi, nagyobb óraszámhoz igazodó módszereket és tematikát az egyetemi finn-ugor nyelvészeti oktatásban.

Az I. félévi heti 1 órás gyakorlat hivatott rokon népeink múltját és jelenét bemutatni, beleértve a magyarság őstörténetét is. Úgy láttuk azonban, hogy főlélesleges sorra venni az összes nyelvrokott, hiszen sorsuk oly sok közös vonást tartalmaz, hogy végeredményben a szemináriumokon óráról órára ugyanazok a motívumok merültek fel. Azonkívül egy-egy rokon nép, vagy akár egy-egy rokonsági ág bemutatása kapcsán nemigen vetődnek fel izgalmas elvi problémák, amelyek lekötik a hallgatók érdeklődését. Az ilyen jellegű anyag legnagyobb része szerintünk nyugodtan kiadható kötelező olvasmánynak, hiszen a megfelelő kézikönyvek rendelkezésre állnak. Mivel a heti 1 órás foglalkozásokon az anyag nagyon elaprózódik, inkább két hetenként tartunk két órát, s félévenként 6 szeminárium megtartásával számolva a következő tematika szerint dolgozunk: 1. A nyelvrokonság fogalma, az uráli nyelvcsalád, 2. Az őshaza problémája, 3. Nyelvrokonaink ősi hitélete, a sámánizmus, 4. Szemelvények nyelvrokonaink népköltészetéből (népmesék, a Kanteletar), 5. A Kalevala, 6. Nyelvrokonaink múltja, jelene és jövője a Szovjetunióban.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a hallgatók szívesen vesznek részt ezeknek a témáknak a megbeszélésén, s ugyanakkor ily módon tehermentesítjük a később sorra kerülő finnugor összehasonlító nyelvészeti előadásokat is (nyelvrokonság, őshaza).

A II. félévi heti 1 órás finn nyelvi gyakorlatokat is megpróbáljuk a lehető legnagyobb mértékben felhasználni az összehasonlító nyelvészeti kollégium előkészítésére. Ezért lemondunk arról,

hogy a hallgatókkal gyakorlati ismereteket sajátíttassunk el, ami 12 órában talán nem is lehetséges. De úgy véljük, ezt a tanterv sem írja elő, hiszen a finn nyelven kívül bármelyik más rokon nyelv is tanítható, márpedig a vögl, osztják, cseremiszt stb. nyelvet nyilvánvalóan nem gyakorlati, hanem tudományos célból oktatjuk. Mivel oktatásunkban a tudományos cél áll előtérben, előnyösebbnek tartjuk, ha a nyelvi elemzések tárgyául nem szépirodalmi szövegek szolgálnak, hanem bizonyos közös eredetű szókincset tartalmazó, külön ezekre az órákra konstruált szövegek. Igaz ugyan, hogy ezek semmiféle szépirodalmi-esztétikai élvezetet nem nyújtanak, de szerintünk az a kevés esztétikai öröm, amely egy-egy jó nevű író hét-nyolc soros leírásából származik (egy szoba, egy ház stb. leírása), nem egyenlíti ki az ilyenféle olvasmányok hátrányait: 1. a nyelvhasználati szempont elhanyagolása, 2. a nyelvtani problémák összezsúfolódása már a legelső leckékben. PAPP ISTVÁN nyelvkönyvében már az első leckében a következő nyelvtani formák fordulnak elő: nominativus, genitivus, accusativus, partitivus, inessivus, adessivus, birtokos személyragozás, az ige jelen ideje, I. főnévi igenév, II. főnévi igenév.

Konstruált szövegek használata esetén a nyelvtanban való fokozatos előrehaladás követelménye könnyen megvalósítható, s a nyelvhasználat szempontjai is messzemenően figyelembe vehetők. Tapasztalataink azt mutatják, hogy nem lebecsülendő öröm forrása a hallgatók számára a két nyelv közötti egyezések fölfedezése, a hangmegfelelések rendszerének induktív kidolgozása. Az így megszerzett ismeretek nagyon szilárdnak bizonyulnak, s nagy mértékben megkönnyítik az összehasonlító nyelvészeti előadások vezetését. Ezért mi az egyetemünkön tanuló finn ösztöndíjasok segítségével összeállított szövegeket szoktuk használni.

Ilyen előkészítés után, számos részletproblémánál a tankönyvre támaszkodva, a magyar nyelvtörténeti anyaggal való nagyobb átfedéseket elkerülve, az összehasonlító nyelvészeti órákon lehetségessé válik az uráli nyelvtudomány legfontosabb problémaköreinek az áttekintése.

Úgy véljük, hasznos lenne, ha a három bölcsészkar finnugor tanszékeinek oktatói között szorosabb kapcsolat alakulna ki a tanrendi változásokkal kapcsolatban fölmerülő problémák megoldásában.

MIKOLA TIBOR

TARTALOM

<i>Hajdú Péter</i> : Finnugor őstörténet—finnugor régészet	5
<i>Ferenczi Imre</i> : Adatok a Mátyás-mondakörhöz	11
<i>Mikola Tibor</i> : Kritikai visszapillantás	29
<i>Velcsöv Mártonné</i> : Testrésznevekből alakult mértékneveink története. V. Tenyér	39
<i>Nyíri Antal</i> : A romlik, rongál és rokonai eredetéről	47
<i>Szathmári István</i> : Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?	53
<i>Bodnár Ferenc</i> : A nyelvtani jelentés értelme	63
<i>Végh József Mihály</i> : A Müncheni Kódex magyar szövegének és a Vulgata latin szövegének összehasonlítása	69
SZEMLE : Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története (Nyíri Antal) — Papp István: A finn nyelv alapelemei (Mikola Tibor)	81